

Tegengas, voor duurzaam

Tegengas, voor duurzaam

Energie van, voor en door de Noordoostpolder

Michiel Köhne en Elisabet Dueholm Rasch

Wageningen Academic
P u b l i s h e r s

Onderzoek en tekst:
Michiel Köhne en Elisabet Dueholm Rasch

Financiering uitgave:
Tegengas

Financiering onderzoek:
Wageningen University

Foto's:

De foto op de voorkant is gemaakt door
Willem Hooegeveen en beschikbaar
gesteld door Tegengas.

De foto bij Wind en Zon hebben we gekregen
van de fotograaf wiens naam we niet kennen.

De foto bij het dankwoord kregen we
van Ria Mijnheer.

De overige foto's hebben wij, de auteurs,
zelf gemaakt.

EAN: 9789086863730

e-EAN: 9789086869251

ISBN: 978-90-8686-373-0

e-ISBN: 978-90-8686-925-1

DOI: 10.3920/978-90-8686-925-1

Eerste druk, 2021

© **Wageningen Academic Publishers**
Nederland, 2021

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever:

Wageningen Academic Publishers

Postbus 220

6700 AE Wageningen

telefoon (0317) 476516

telefax (0317) 453417

www.WageningenAcademic.com

copyright@WageningenAcademic.com

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl/auteurs-en-uitgevers). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting UVO (Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, www.stichting-uvo.nl).

De individuele bijdragen in deze publicatie en alle verantwoordelijkheden die daar uit voortkomen blijven de verantwoordelijkheid van de auteurs.

De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade, die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze publicatie zou kunnen voorkomen.

Inhoudsopgave

Prelude	9
Inleiding	11
Hoofdstuk 1. In de Noordoostpolder woon je niet ‘zomaar’	13
De Noordoostpolder als land van de pioniers	14
Productief land	15
Rust en regelmaat	17
Tot slot	17
Hoofdstuk 2. Kernenergie	19
Kerncentrale aan de dijk	19
B&W en het Ministerie	20
Wigwam	21
De Werkgroep	22
Bezetting Poldertoren	23

Inhoudsopgave

Boeren tegen kernenergie	24
Alternatieve energie	25
Brede Maatschappelijke Discussie	26
Eindspel	26
Tot slot	28
Hoofdstuk 3. Schaliegas	29
Hoe mensen het (niet) hoorden	30
Schaliegasvrij Noordoostpolder	31
Schaliegasvrije gemeente	33
Schaliegas Nee Noordoostpolder en de zienswijze	34
Tegengas: geen actiegroep, maar een partnerschap tegen schaliegas	36
Maar waarom eigenlijk tegen schaliegas?	39
Hoofdstuk 4. Tegengas geven	43
Interne organisatie	44
Partners	45
Tegengas, voor duurzaam	47
Wetenschappelijke, objectieve kennis maakt sterk	48
Informatieavonden	49
Zichtbaarheid	49
Lobby met politici binnen en buiten de polder	51
Eind goed, al goed	53
Van Tegengas naar NETwerk	54
‘Het moet wel gezellig blijven’	55
Hoofdstuk 5. Wind en Zon	57
Wind	58
Zon	63
Tot slot	68
Hoofdstuk 6. Een duurzaam (t)huis	69
Zelf investeren	69
Zelf besparen	71
Fiets	73
Hoe goedkoper, hoe duurzamer	73

Autonomie	75
Balanceren tussen comfortabel, duurzaam en betaalbaar	76
Moeilijke boodschap	77
Leuke investering of dreigende kostenpost?	79
Hoofdstuk 7. Energie van en voor de toekomst	81
Duurzaamheid: het nieuwe toverwoord	81
Technologie	83
Betaalbaarheid en toegankelijkheid	83
Comfort	84
Van, voor, door de Noordoostpolder	84
Woord van dank	87
Verantwoording	89
Lijst van geraadpleegde bronnen	91
Websites	91
Social media	91
Geraadpleegde archieven en nieuwssites	92
Boeken	92
Documenten en rapporten	92
Wetenschappelijke publicaties	93
Over de auteurs	95

Prelude

In de vrieskou hangt de nevel laag over de velden, doorsneden door een regelmatig patroon van sloten en vaarten. De zon komt net op achter een rechte rij bomen. We zijn inmiddels al vaak de polder ingereden, ook in alle vroegte, maar zo magisch hebben we het nog niet gezien.

Stoppen om een foto te maken gaat niet, want we moeten om half negen aanwezig zijn op de Tegengas-vergadering, en te laat komen kan eigenlijk niet. We kijken zwijgend naar buiten, Michiel zoals altijd achter het stuur en Elisabet op de rijdersstoel. Blijkbaar denken we aan hetzelfde, want tegelijkertijd beginnen we ons hardop af te vragen waarom we de Noordoostpolder niet eerder hebben leren kennen. Hoe zou het zijn om in de polder te wonen? Met al die ruimte. In dat vlakke landschap, zo geordend, maar altijd weer anders.

Het is niet voor de eerste keer dat we dit gesprek voeren. We deden dat ook toen we door een overweldigende zee van bloemen op weg waren naar ons eerste interview over schaliegas. En opnieuw toen we in weer, wind en regen langs een binnenweg liepen op zoek naar de voorgestelde boorlocatie en op een verpieterd 'geen schaliegas in de polder'-bord stuitten. Toen we voor het eerst de lange rijen imposante windmolens aan de kust bij Urk zagen. En ook nadat een pionierszoon ons had verteld over de blijdschap

Prelude

van zijn ouders toen zij een boerderij op het nieuwe land toegewezen kregen. En na een rondleiding in een energieneutraal huis dat onze ogen opende voor de enorme vrijheid die wonen in de polder met zich meebrengt.

We hebben ons aan de Noordoostpolder verbonden. We zijn gefascineerd door de geschiedenis, houden van het landschap en, boven alles, zijn gehecht geraakt aan haar bewoners. Bij elke stap die wij zetten in het onderzoek – van de eerste voorzichtige gesprekken met Hylke, tot ons ‘onderdeel-zijn-van-Tegengas’, en weer verder naar onze bewonersbijeenkomsten met huurders, via een uitstapje naar het Netwerk Energie-neutraal – werden wij ontroerd en geïnspireerd door de mensen die wij ontmoetten. De openheid waarmee onderzoeksparticipanten met ons spraken en de hartelijkheid waarmee ze ons ontvingen, was niet alleen voor ons als onderzoekers belangrijk, maar raakte ons ook persoonlijk.

Als we – precies op tijd – op de Tegengas vergadering bij Mercatus aankomen, wordt dit gevoel van verbintenis voor de zoveelste keer bevestigd. Het is als thuiskomen. De koffie staat klaar en iedereen is blij elkaar te zien; er wordt gelachen, gepraat over koetjes en kalfjes. Stipt half negen opent Henk de vergadering.

Inleiding

In 1951 kwam de eerste elektriciteit de Noordoostpolder binnen via speciaal daarvoor in de stijl van de Delftse School ontworpen transformatorhuisjes. Vandaaruit ging het richting nieuwe huizen en boerderijen om de bewoners, die vol verwachting naar de polder waren getrokken, te voorzien van elektriciteit. Dit gebeurde door middel van een ondergronds leidingnetwerk, iets wat in die tijd niet veel voorkwam in rurale gebieden. De elektriciteit werd geleverd door de IJsselcentrale (stilgelegd in 2015), die aanvankelijk op kolen en olie draaide en later overschakelde op gas, met soms bijstook van plantaardige olie.

Hoewel duurzame energie pas rond 2010 *big business* zou worden in de polder, lagen er in 1977 al plannen voor een windmolenpark in het IJsselmeer. In hetzelfde jaar werd de relatief dunbevolkte polder aangewezen als potentiële locatie voor de bouw van een kerncentrale, en later, in 2013, als bestemming voor proefboringen naar schaliegas. Beide ontwikkelingen leidden tot fel verzet van de polderbewoners, waarna ze uiteindelijk werden afgeblazen. Tegenwoordig komt energie in de Noordoostpolder uit veel verschillende bronnen, waaronder lokaal geproduceerde energie uit wind, zon, biomassa en aardwarmte. Zowel de productie als het gebruik van deze energievormen zijn ingebed in de geschiedenis en de sociale relaties van de polder.

Dit boek gaat over de sociale aspecten van energie. U zult op de pagina's die volgen geen berekeningen tegenkomen die laten zien of de polder inderdaad in 2030 energieneutraal kan zijn, en ook geen uitleg over de werking van een warmtepomp, geen onderzoek naar de effecten van slagschaduw van windmolens, geen oordeel over eventuele landschapsontsiering of horizonvervuiling. Wat dan wel? Verhalen die laten zien dat een energietransitie veel meer omvat dan het simpelweg verwisselen en innoveren van techniek. Die ontrafelen waarom bewoners tégen, of juist vóór een bepaalde vorm van energieproductie zijn. Die tonen dat ideeën over gaswinning, de productie van kern-, zonne- en windenergie, alsook over het particuliere energiegebruik diepgeworteld zijn in sociale relaties, geschiedenis en politiek. Verhalen die laten zien dat, kort gezegd, energietransities niet van bovenaf opgelegd kunnen worden, maar van onderaf ontstaan.

Wij togen voor het eerst naar de Noordoostpolder in 2014. Als onderzoekers waren we geïnteresseerd in het verzet tegen schaliegaswinning in polder dat wij al een tijdje via het nieuws en sociale media volgden. Eenmaal in gesprek met bewoners, kwamen we erachter dat het verzet tegen schaliegasontwikkelingen nauw verbonden was met een aantal andere thema's: de redenen die mensen hebben om in de polder te gaan wonen, het verzet tegen kernenergie, de productie van zonne- en windenergie en de manier waarop bewoners omgaan met energie in hun woning. Ook autonomie, het willen bieden van een alternatief, het afdwingen van democratische processen, en ondernemerschap waren steeds terugkerende thema's in onze gesprekken. Een verhaal over schaliegas in de Noordoostpolder is daarom niet compleet zonder deze onderwerpen ook aan de orde te laten komen.

De komende hoofdstukken zijn – voor zover mogelijk – chronologisch georganiseerd om de continuïteit tussen de verschillende vormen van sociale mobilisering rondom energie te kunnen laten zien. Na een eerste hoofdstuk dat schetst waarom veel bewoners zo gehecht zijn aan de Noordoostpolder, komen de sociale dynamieken rondom kernenergie, schaliegas en duurzame energie aan bod. Daarna zoomen we in op het microniveau en kijken we naar de betekenis van duurzame energie binnenshuis. Het laatste, afsluitende, hoofdstuk schetst een beeld van de ideale energietoekomst van de Noordoostpolder op basis van de voorgaande hoofdstukken.

Hoofdstuk 1.

In de Noordoostpolder woon je niet 'zomaar'

Het is niet moeilijk om het pioniersmuseum te vinden, gehuisvest in zo'n typische Noordoostpolderschuur. Als we binnenlopen komt de oprichter van het museum naar ons toe en vraagt of we een rondleiding willen. Terwijl we de verschillende kaarten bekijken die opties tonen voor hoe het land op de zee gewonnen kan worden, de foto's van jonge mannen die daaraan meewerken, wonend in barakken en hopen op een boerderij, en de portretten van de eerste families die in de jaren veertig in de polder kwamen wonen, vertelt hij zijn persoonlijke pioniersverhaal. Toen zijn vader, een polder pionier, was overleden, had hij op zolder dozen vol met oude foto's gevonden. Tot dan toe had hij zich nooit voor deze geschiedenis geïnteresseerd. Thuis was het ook nooit onderwerp van gesprek geweest. Door het bekijken van die oude foto's veranderde zijn gevoel over zijn achtergrond en wilde hij de geschiedenis van de polder delen met de rest van de wereld. Daarom opende hij het pioniersmuseum en begon lezingen door het hele land te geven. Ook wij zijn onder de indruk. Niet alleen van de hoeveelheid informatie die hij heeft verzameld, maar ook van zijn enorme passie om de unieke geschiedenis van de polder te delen.

Uit de vele gesprekken die we voerden tijdens ons onderzoek kwam keer op keer naar voren: in de Noordoostpolder woon je niet 'zomaar'. Dat geldt niet alleen voor de (afstammelingen van) de pioniers, de eerste bewoners die van de polder een productieve, voedselproducerende regio moesten maken. Latere bewoners van de polder benoemen het landschap van rust en regelmaat en de (agrarische) productiviteit van de polder als belangrijke elementen die ervoor zorgen dat zij zich hier thuis voelen, 'hier horen.' Ook zij wonen hier niet zomaar.

De Noordoostpolder als land van de pioniers

Voor veel mensen is de Noordoostpolder het land van de pioniers. De pioniers zijn degenen die na de drooglegging in 1942 naar de Noordoostpolder kwamen om het land te ontginnen door greppels te graven en de eerste gewassen te planten. Dit ging veelal met de hand omdat in het bezette Nederland brandstoffen werden gereserveerd voor de oorlogsinspanning. Ook na de bevrijding bleven brandstoffen nog enige tijd schaars. Het beeld van een leven in een eindeloze moddervlakte zonder enige bescherming tegen zon, wind en regen, ingekleurd door ontbering en trots, vormt nog steeds een belangrijke herinnering bij de huidige inwoners van de Noordoostpolder. Ontheemd en ver weg van familie en geborgenheid van het oude land, bouwden de gelukkigen die een boerderij toegekend kregen hier aan een nieuwe gemeenschap, beginnend met niets. Nou, niets, natuurlijk was er de grond. En de grond was geweldig.

Pionier, dat werd je niet zomaar. Hard kunnen werken en een goede motivatie waren niet genoeg. Boeren werden geselecteerd volgens strenge criteria die erop gericht waren om van de polder een succes te maken. Niet alleen moest je een uitstekende boer zijn met voldoende financiële armslag.¹ Ook moesten toekomstige Noordoostpolderboeren getuigen van een moderne instelling en kennis hebben van de nieuwste gewassen en teelttechnieken. Omdat van de nieuwe bewoners werd verwacht dat ze actief zouden bijdragen aan het vormen van de gemeenschap door bijvoorbeeld bestuurlijke taken op zich te nemen, waren daarnaast sociale en maatschappelijke betrokkenheid belangrijke elementen in de selectieprocedure. Tenslotte moesten de huishoudelijke kwaliteiten van 'de vrouw van' van het hoogste niveau zijn. Zo kan Lia zich nog levendig herinneren hoe zij en haar zussen naar boven werden gestuurd om weesgrootjes te prevelen terwijl de linnenkasten en de rest van het huis aan een nauwkeurige inspectie werden onderworpen.

---

¹ Boeren die hun boerderij verloren door bijvoorbeeld brand of in de watersnoodramp in Zeeland van 1953, kregen in sommige gevallen om die reden een boerderij toegewezen in de Noordoostpolder.

De 'Directie van de Wieringermeer', de Rijksdienst die in 1942 de verantwoordelijkheid kreeg over de culturele en de sociaal-economische ontwikkeling van de Noordoostpolder was van mening dat de Noordoostpolder alleen een stabiele voedselvoorziening kon waarborgen als de polder ook maatschappelijk gezien een succes werd. Zij stak daarom veel energie in het organiseren van sociale activiteiten in de vorm van gezellige avondjes met cabaret en lezingen. Vanaf 1944 begonnen de bewoners de organisatie van dit soort activiteiten in eigen hand te nemen. Zij richtten tal van sport-, theater-, en muziekverenigingen op. Ook organiseerden ze zelf het jaarlijkse dorpsfeest. Daarnaast richtten bewoners in verschillende dorpen een 'Vereniging Dorpsbelang' op, waarmee zij zich als collectief tot de Directie konden richten. De maatschappelijke rol die deze eerste boeren op zich namen, is nog steeds zichtbaar. In interviews kwamen altijd tal van bestuursfuncties langs, en velen zien boeren nog als een belangrijke actor in de polder. 'Het kader is altijd afkomstig van de buitenwegen,' concludeert Annette, als we het met haar hierover hebben. Ook Marcel ziet dat zo: 'De boeren zijn hier het dorp, dat komt, ze verhuizen niet ... zij bepalen het hier en zijn een grote macht.'

In de verhalen over het ontstaan van de polder komt de pionier naar voren als een krachtig figuur die stoutmoedigheid, ondernemerschap, rationaliteit en leiderschap in zich verenigt. Dit beeld is nog steeds een bron van inspiratie; bij nieuwe initiatieven wordt vaak verwezen naar het gedeelde pioniersverleden. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de naam, zoals bij de 'Pioniers van de Toekomst', een groep vrijwilligers die op verschillende vlakken, waaronder ook energie, streeft naar een duurzame toekomst in de Noordoostpolder. Daarnaast wordt er regelmatig aan het pioniersverleden gerefereerd als mensen vertellen waarom ze doen wat ze doen. 'Wij zijn nu eenmaal pioniers,' of 'we kunnen hier als pioniers toch niet achterblijven,' klinkt het dan.

Productief land

Niet alle bewoners van de Noordoostpolder zijn (alleen) gehecht aan het gebied omdat ze het als het land van de pioniers zien. Voor velen is de verbondenheid die zij voelen met de polder (ook) verankerd in het boerenbedrijf. Ook dit heeft met de geschiedenis te maken. De drooglegging van de polder moest Nederland behoeden voor voedseltekorten. Daarom was het ook zo belangrijk om 'goede boeren' naar de regio te trekken. Veel polderbewoners hebben zich dit idee van de polder als productief land eigen gemaakt; niet in het minst omdat zij daar zelf een rol in spelen en er economisch van afhankelijk zijn. Hoewel het idee van productiviteit niet meer alleen wordt ingevuld door landbouw, blijft het boerenbedrijf een centrale plaats innemen in de polder. Voor velen is 'de boerderij een middel om je in de maatschappij te zetten.'

Het idee van de krachtige, rationele pionier past goed bij het idee van de autonome boer. De stelregel is eigenlijk dat je als boer zelf kunt beslissen wat je op je land doet, zolang de buren er maar geen last van hebben. Dit laatste leidt wel eens tot discussies tussen biologische en gangbare boerenbedrijven in de Noordoostpolder. Om dezelfde reden zijn natuurbeschermingsorganisaties vaak niet zo populair onder boeren. Zij pleiten veelal voor natuurbeschermende maatregelen en regelgeving rondom mest, pesticiden en grondwater die de autonomie van boeren beperken.

Milieuorganisaties

Een moeizame relatie met milieuorganisaties is de Noordoostpolder niet vreemd. Zo hebben boeren op gespannen voet gestaan met Natuurmonumenten rondom de vernatting van het Ettenlandseveld. Natuurmonumenten heeft hier een weidevogelgrasland van gemaakt, ook al waren boeren hier tegen omdat de verhoging van het grondwater er ook voor zou zorgen dat de percelen van boeren zouden vernatten. En waar de gemeente en natuurorganisaties euforisch zijn over de komst van de wolf in Nederland, zijn veel boeren, ook in de Noordoostpolder, hier helemaal niet blij mee, gezien de problemen die wolven voor de landbouw kunnen opleveren. Ook het aanwijzen van de Weerribben als onderdeel van Natura 2000 stuitte op weerstand van de boeren omdat ze bang waren ingeperkt te worden door de strenge regels die zo'n natuurgebied hanteert.

Naast landbouw en veeteelt, zijn er tegenwoordig ook andere manieren waarop bewoners zich economisch binden aan de polder. De glastuinbouw heeft zich sinds de jaren tachtig gestaag uitgebreid en is niet alleen al jaren een magneet voor arbeidsmigranten die inmiddels tien procent van de bevolking van de Noordoostpolder uitmaken, maar ook de sector die zowel de meeste energie verbruikt als opwekt. Soms zó veel dat ze het overschot terug kunnen leveren aan het net. Tenslotte zijn er tal van andere ondernemers op allerlei gebied, maar nog altijd vooral met een sterke relatie tot het agrarisch bedrijf. In de komende hoofdstukken zullen we zien dat deze ondernemerszin goed van pas kwam bij het organiseren van de bevolking rondom energithema's.

Rust en regelmaat

Ook het landschap is belangrijk voor de bewoners van de Noordoostpolder. Zij voelen zich verbonden met het unieke karakter van het polderlandschap dat op de tekenafel is ontworpen. Omdat bereikbaarheid centraal stond werden boerderijen in kleine groepjes bij elkaar geplaatst. Zo konden bewoners makkelijk bij elkaar terecht voor burenhulp bij wederzijdse werkzaamheden. Voor hun dagelijkse boodschappen, school en kerkbezoek kunnen de mensen in hun dorp terecht, voor grotere boodschappen en dingen die op het niveau van de gemeente geregeld moeten worden, is er Emmeloord. Dat alles op keurig befetsbare afstanden van zo'n acht kilometer.

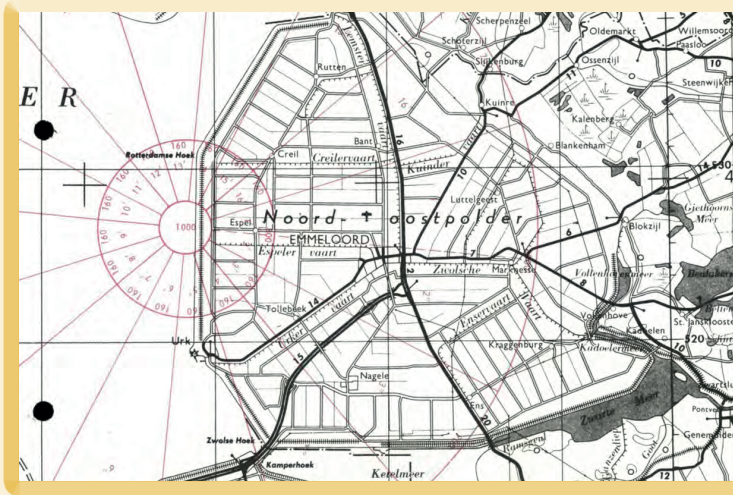
De mensen die wij spraken, houden ervan: het rustige ritme van dorpen, wegen en velden van gelijke grootte en op regelmatige afstanden van elkaar. De uitstraling van rust en regelmaat wordt versterkt door de gestandaardiseerde boerderijen, schuren en arbeidershuizen die na de drooglegging in opdracht van de Directie werden gebouwd. Het landschap maakt dat mensen zich hier thuis voelen. Velen omschrijven een gevoel van warmte en zelfs geluk als ze na een dagje Amsterdam of een verblijf in het buitenland de polder weer inrijden en het polderlandschap zich voor hun ogen ontvouwt. Voor sommigen is het landschap een belangrijke reden geweest om naar de polder toe te verhuizen, zoals voor Marcel. Hij was op zoek naar meer ruimte en

[...] zette een passer op de kaart en trok een cirkel rondom Amsterdam, waar ik toen werkte. De Noordoostpolder viel binnen de cirkel. Ik wilde niet meer dan een uur hoeven te reizen. Toen ik er aankwam, stapte ik uit de auto, deed de deur dicht, en ik hoorde ... niets. En ik wist het meteen, hier blijf ik. Het was stil en het was donker. Ik hoefde het huis niet eens meer van binnen te zien.

Tot slot

Bewoners van de Noordoostpolder voelen zich om verschillende redenen verbonden met de polder. Voor iedereen is het weer anders welke kenmerken van de polder op welk moment belangrijk zijn. Voor de één is het pioniersverleden belangrijk, de ander hecht meer waarde aan het regelmatige landschap of aan de vruchtbare grond. Voor de meeste bewoners zijn het combinaties van kenmerken van de Noordoostpolder die samen maken dat het als 'thuis' voelt. In alle gesprekken die we voerden over schaliegas, en later over hernieuwbare energie en kernenergie, kwamen deze thema's naar voren zonder dat wij daarnaar vroegen. Het pionieren, het ondernemerschap, de productiviteit en het landschap hebben invloed op hoe bewoners denken over kernenergie, het windpark, schaliegaswinning en de energietransitie.

Hoofdstuk 2.

Kernenergie

Nadat de oliecrisis in 1973 niet alleen had gezorgd voor rantsoenering van benzine en de daarmee gepaard gaande autovrije zondagen, maar ook voor een economische crisis, werd hard gezocht naar manieren om energiebronnen te diversificeren. De Club van Rome had met haar rapport 'De grenzen aan de groei' de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen inclusief de fossiele brandstoffen immers stevig op de agenda gezet. Kerncentrales speelden in deze zoektocht een belangrijke, maar omstreden, rol. Toen de regering onder Lubbers aankondigde drie kerncentrales te willen bouwen, waren er al een paar landelijke demonstraties tegen kernenergie geweest en kwamen bewonersgroepen rondom de geplande vestigingsplaatsen, waaronder de Noordoostpolder, snel in actie. Het was een roerige tijd met veel demonstraties. En die nieuwe kerncentrale? Die kwam er niet.

Kerncentrale aan de dijk

Op 8 februari 1977 kondigde de regering aan dat ze verschillende plekken in Nederland zou beoordelen op geschiktheid voor de bouw van één of meerdere kerncentrales.

Twaalf plaatsen werden vergeleken ten aanzien van criteria zoals: mogelijke overstromingen en aardbevingen, gevolgen voor het milieu, zoals luchtverontreiniging, de aanwezige bevolking en mogelijke inpassing in het hoogspanningsnetwerk. In de Noordoostpolder werden de Rotterdamse Hoek aangewezen, precies de plek waar nu een groot windpark staat, en de rand van het Ketelmeer. De Noordoostpolder werd door de regering als één van de meest geschikte locaties gezien, vooral vanwege de lage bevolkingsdichtheid: zo zouden bij een eventuele ramp zo min mogelijk mensen getroffen worden. Verder kwam het goed uit dat er op de locatie aan de dijk makkelijk toegang tot koelwater was en dat er een belangrijke hoogspanningskabel in de buurt liep. Wat omwonenden hiervan dachten, speelde in de afweging geen rol.

Al een paar dagen na deze aankondiging richtte een groepje Noordoostpolder bewoners de Werkgroep Kernenergie op. Eén van de eerste acties van de Werkgroep was het schrijven van een open brief 'aan alle politieke partijen, scholen, kerken, alle ons bekende verenigingen, gemeenteraadsleden, dorpsbelangen in de Noordoostpolder en Urk, als mede de pers.' In deze brief, getekend op 15 maart 1977, roept de Werkgroep op tot een zo breed mogelijke voorlichting over kernenergie 'om de bevolking de kans te geven om op de juiste manier te reageren.' De nadruk op het democratische belang van voorlichting en kennis zou een belangrijk element van de acties van de Werkgroep blijven. Punten van zorg waren niet alleen zaken als veiligheid, opslag van kernafval en nucleaire proliferatie, maar ook de ondemocratische besluitvorming die dreigde plaats te vinden. Aan bewoners werd niets gevraagd en alternatieven zoals duurzame energie werden niet in overweging genomen.

B&W en het Ministerie

Niet alleen de bewoners waren alert, ook het gemeentebestuur reageerde als door een wesp gestoken. In een venijnige brief van 31 maart 1977 aan de minister van Economische Zaken lieten B&W weten dat ze, nu er 'geen enkel vooroverleg heeft plaatsgevonden' en er geen voorlichtingsavond in de gemeente werd georganiseerd (wél in Lelystad), 'niet in staat zijn de consequenties van de bouw van één of meer kerncentrales in deze gemeente te overzien, [en dat daarom] aan de vestiging van een dergelijke centrale geen medewerking (kan) worden verleend.'

Hierna besloot het ministerie uiteindelijk toch om in Emmeloord een informatieavond te organiseren. Tot grote frustratie van de Werkgroep werd deze avond gepland op 16 augustus, midden in de zomervakantie. De Werkgroep had enorm aangedrongen op het houden van zo'n avond, maar niet omdat ze zo geïnteresseerd waren in het verhaal van het ministerie. Nee, ze wilden de gelegenheid aangrijpen om hun eigen informatie

met een zo breed mogelijk publiek te delen. En zo werd besloten om de presentatie van het ministerie te saboteren. ‘Na een kwartiertje hadden we de hele zaak overgenomen en het hele forum kwam niet meer aan het woord,’ vertelt Bob Crébas tevreden als hij samen met ons terugblijkt op de bewuste avond. Hij was één van de leden van het eerste uur van de Werkgroep. Kort na deze bijeenkomst, op 22 september 1977, herhaalde de Gemeenteraad het standpunt van B&W in een brief aan de minister en verklaarde de komst van twee kerncentrales naar de Noordoostpolder ‘om planologische redenen onaanvaardbaar.’

Wigwam

Dat wilde echter nog niet zeggen dat de plannen voor de kerncentrale meteen van tafel waren. Daar ging de gemeente namelijk niet over. De Werkgroep Kernenergie ging daarom onverminderd door met het organiseren van een tegengeluid. Ze wilde de inwoners van de Noordoostpolder van goede informatie voorzien over kernenergie, zodat zij hierover een eigen standpunt konden vormen. Vervolgens zouden ze een eerlijke kans moeten krijgen om hun stem te laten horen en invloed uit te oefenen op het besluitvormingsproces. De Werkgroep had dus als belangrijk doel om de Nederlandse besluitvorming over energie te beïnvloeden door die te democratiseren. Hiertoe wilden zij een zo groot mogelijk publiek voorzien van objectieve informatie. Zoals Bob Crébas ons vertelt: ‘Wij wilden heel neutraal zijn, mensen informeren zodat zij hun mening konden vormen, voor of tegen, maakt niet uit.’

Om dit te bereiken werden in samenwerking met de dorpsbelangen informatieavonden georganiseerd in onder andere Emmeloord en een aantal omliggende dorpen zoals Ens, Nagele en Creil. Om ervoor te zorgen dat mensen gingen nadenken over kernenergie werden er daarnaast ook ludieke acties bedacht, zoals het bezetten van de Poldertoren en het verstoren van politieke vergaderingen. Ook maakte de Werkgroep een gigantische wigwam van zeven meter hoog die ze opzetten naast de Poldertoren om van daaruit informatiefolders te verspreiden. De wigwam ging ook mee naar acties elders in het land zoals bij Dodewaard en Woensdrecht. De wigwam maakte de Werkgroep niet alleen zichtbaar en herkenbaar, maar garandeerde ook aandacht in de pers. Dat laatste was belangrijk omdat dat de werkgroepsleden de gelegenheid gaf om de achtergrond van hun acties uit de doeken te doen. Zoals Mark, één van de leiders van de Werkgroep, ons uitlegt: ‘Noordoostpolder bewoners waren het vaak niet zo eens met onze acties, maar hierdoor kwam wel ons verhaal in de krant en konden we telkens opnieuw uitleggen wat de problemen waren van kernenergie.’

De Werkgroep

Het democratiseren van het besluitvormingsproces betekende ook het betrekken van verschillende groepen uit de polder bij de stellingname tegen kernenergie. De Werkgroep was dan ook tamelijk divers en bestond uit milieuactivisten, arbeiders, zelfverklaarde hippies, wetenschappers en boeren. Bob Crébas: 'Wij waren van alles door elkaar, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam, dat waren echt allemaal krakers.' De open brief van de Werkgroep brief ging uit naar alle geledingen van de gemeente. Tegelijkertijd was het belangrijk om op goede voet te blijven met voorstanders van kernenergie. Zo wilde de Werkgroep wel de vergadering van de lokale CDA verstoren, maar geen ruzie met de partijleden. 'Het was belangrijk om relaties goed te houden,' vertelt Mark. Het verstoren van de CDA-vergadering werd daarom keurig van tevoren aangekondigd per telefoon: 'We komen met een groepje naar jullie vergadering, maar wees gerust, we blijven maar vijf minuten zodat er even foto's gemaakt kunnen worden en we de krant halen.' En precies zo ging het. Achteraf werd er nog even gebeld om te informeren of ze er niet te veel hinder van hadden gehad.

Binnen de Werkgroep was Mark degene die erop toezag dat de relaties binnen de Werkgroep goed bleven; tussen 'radikalen' en meer gematigde leden, maar ook tussen de Werkgroep en andere betrokken partijen in de Noordoostpolder. De directeur van de Landbouwschool in Emmeloord, waar Mark leraar was, was bijvoorbeeld fractievoorzitter van het CDA en voorstander van kernenergie. Toch wist Mark het zo te brengen dat hij op school mocht stencilen voor de Werkgroep: 'Hopeloos was dat, van dat grijze papier met groene inkt, en alles liep steeds vast.' Het onderhouden van de relaties met de tegenstander was daarnaast volgens Mark belangrijk '[...]' om het gezellig te houden. Ik was een soort van verbindingsofficier.'

Mark was één van de drie vrienden uit de Noordoostpolder die een sleutelrol speelden in het werk van de Werkgroep. De andere twee waren Joost en Bob Crébas. Joost was 'de wetenschapper', hij zorgde voor de kennis en 'schreef stukken, daar werd je koud van,' aldus Mark. Handig, want zodoende had de Werkgroep 'qua kennis geen tegenspelers in de polder.' Joost werkte voor Urenco, een bedrijf dat verrijkt uranium produceert voor kerncentrales. Hij wist daarom beter dan wie dan ook in de polder waar het om ging.

Bob Crébas was de actievoerder en organisator van het driemanschap. Mede dankzij hem was er nooit gebrek aan geld binnen de Werkgroep, terwijl dat bij andere actiegroepen in het land vaak wel een probleem was. Niet alleen werd er geld binnengehaald door de verkoop van buttons en stickers, Bob had ook een kraam met tweedehands spullen op de markt waar ook het anti-kernenergie gedachtengoed werd uitgevent. Hij ging daarnaast managementbladen lezen om te leren hoe hij zo effectief mogelijk kon

zijn. Hij wilde ‘een zachte lijn neerzetten,’ en ‘vanuit een gemeenschappelijkheid mensen laten meebewegen.’ Hiervoor was het belangrijk om ‘als actievoerders niet vooraan te gaan staan [...] we wilden ook geen confrontatie met de politie, maar bewogen met hen mee.’ De broer van één van de leden van de Werkgroep, zat bovendien bij de ME. Ook daarmee moesten de relaties dus goed blijven.

In de Noordoostpolder was er een sterke relatie tussen het anti-kernenergie activisme en de kringloopwinkel. Zo vergaderde de landelijke branchevereniging van kringloopwinkels bijvoorbeeld vaak tijdens anti-kernenergie demonstraties bij Borssele of bij Woensdrecht en werden anderzijds lezingen over energie georganiseerd in de kringloopwinkel in Emmeloord. Dit kwam omdat Bob Crébas er door een anti-kernenergie actievoerder uit Nijmegen op aangesproken werd dat hij nu maar eens een werkgelegenheidsproject moest bedenken dat wél zou werken. Toen is hij met een aantal actievoerders de winkel begonnen. ‘Dit was het verlengde van het actievoeren dat ik ook met veel plezier deed [...] een goeie actievoerder is een goeie ondernemer,’ zegt Bob lachend hierover.

Persoonlijke relaties speelden een belangrijke rol in de groep. Zo zaten Chris en Bob Crébas samen met hun geliefde in de Werkgroep. Iemand anders ontmoette weer zijn vrouw op de landelijke manifestatie tegen kernenergie in de Noordoostpolder. De Werkgroep Kernenergie was vooral ook een club vrienden die samen iets leuks deed. Dat was óók een reden om die grote wigwam te maken. ‘Het moet vooral ook leuk worden!’ Dus namen ze genoeg eten mee en brandde er in een olievat midden in de wigwam een warm houtvuur.

Dat het sociale aspect van actievoeren belangrijk was blijkt ook uit Eddy’s weemoedige herinneringen aan zijn tijd bij de Boeren tegen Kernenergie (onderdeel van de Werkgroep) in de jaren ’80: ‘Vroeger was je blij dat je zo dichtbij huis kon protesteren, nu zijn we allemaal zo gelaten geworden. Zelfs tegen een kerncentrale zou men niet protesteren.’ Hij mist het, de verbondenheid die samengaat met actievoeren. Soms blijven de sociale relaties van toen belangrijk en weten ze elkaar nog steeds te vinden voor tal van activiteiten. Zo vertelt Mark tevreden over de oprichting van het Museum van Geertje, het kleinste museum van Nederland waaraan Bob Crébas en hij samen recent hebben gewerkt.

Bezetting Poldertoren

Nadat de gemeenteraad het ‘onaanvaardbaar’ had uitgesproken, bleef het enige tijd stil vanuit de nationale overheid, totdat meer dan twee jaar later de bewoners toch nog werden opgeschrikt door de aankondiging van minister Van Aardenne dat een kern-

centrale zou worden gebouwd aan de dijk ten noorden van Urk. Een aantal leden van de Werkgroep kwam naar aanleiding hiervan weer bijeen en besloot de Poldertoren te bezetten om de aandacht van de pers op de polder te vestigen. Omdat zo'n drastische actie wel eens de goede naam van de Werkgroep zou kunnen bezoedelen, deden ze dit onder een nieuwe naam: ZON, Zuinig op de Noordoostpolder, Zuinig op Nederland.

Het werkte: de bezetting van de poldertoren haalde het NOS-journaal. De Werkgroep vond het nog altijd belangrijk om geen problemen te krijgen met andere bewoners van de Noordoostpolder. Daarom werd onmiddellijk na de bezetting contact opgenomen met het gemeentebestuur en de waterleidingmaatschappij. Hierbij werd volgens het politierapport 'in goede harmonie tot overeenstemming' gekomen: 'De 'bezetting' zou een bepaalde overeengekomen tijd duren, de drinkwatervoorziening zou op geen enkele wijze in gevaar worden gebracht, noodzakelijke technische handelingen t.b.v. die voorziening zouden altijd en op ieder moment plaats kunnen vinden en bij de ontruiming zou het object in ordelijke staat worden achtergelaten.'

De gemeenteraad stond niet alleen de bezetting toe, maar besloot – op 24 juli, de laatste dag van de bezetting – opnieuw, nu 'met de grootste mogelijke meerderheid' (alle stemmen op één na) stelling te nemen tegen de plaatsing van een kerncentrale in de Noordoostpolder.

Boeren tegen kernenergie

De Werkgroep wilde de boeren betrekken bij de protesten tegen kernenergie omdat zij zo'n belangrijke groep vormden in de polder en niet vanzelfsprekend tegen een kerncentrale waren. Sommige boeren hoopten dat energie goedkoper zou worden met de komst van een kerncentrale. Of ze vonden het prima om zich uit te laten kopen, zoals Paul, later initiatiefnemer in windmolen- en zonnepark, die zijn boerderij precies daar had staan waar de kerncentrale moest komen. Hij zag dat destijds niet als een probleem: 'Laat maar komen die centrale en koop mij maar uit, ben ik eindelijk van die slechte grond af,' zegt hij lachend als we samen met hem terugblikken op die periode.

Vijf leden van de Werkgroep profileerden zich daarom als Boeren tegen Kernenergie. Chris is één van hen. Op onze vraag waarom er een aparte groep boeren tegen kernenergie moest worden opgericht, antwoordt hij: 'Als boeren gingen we apart, om de polder te motiveren, want links was natuurlijk niet vertrouwd.' Of, zoals Mark het verwoordt: 'Je moet niet als burger de boeren iets uitleggen.' Verschillen tussen 'burgers' en 'boeren' konden ook in de dagelijkse praktijk voor wrijving zorgen. Zo vertelt Chris: 'Het was leuk om te doen, maar ook tijdrovend, met lange vergaderingen, vaak tot twee uur 's nachts. Ik moest dan wel 's morgens weer vroeg op om te melken.'

De Boeren tegen Kernenergie gingen op onderzoek uit en schreven in 1981 een rapport met daarin algemene informatie over kernenergie, maar vooral ook over wat de negatieve gevolgen hiervan kunnen zijn voor boeren. Met het rapport probeerde de Werkgroep boeren duidelijk te maken hoe bedreigend een kerncentrale kan zijn voor de omliggende boerenbedrijven. Het rapport beschrijft de effecten van een kerncentrale in de nabijheid van landbouwgrond op grondwater en over hoe dat door bijvoorbeeld ploegen wordt beïnvloed, maar ook over hoe radioactiviteit kan doordringen in het weefsel van dieren en planten en hoe dat terugkomt in voedingsmiddelen. Daarnaast gaven de ‘Boeren tegen Kernenergie’ informatie over hoe Amerikaanse boeren kennis maakten met radioactiviteit na een ongeluk in Harrisburg. Hiertoe nodigden ze ook Jane Lee uit. Deze Amerikaanse boerin vertelde hoe boeren geplaagd werden door miskramen, ziektes en stervend vee, terwijl de Amerikaanse overheid het ongeluk bleef ontkennen.

Alternatieve energie

In de Werkgroep werd ook veel aandacht besteed aan alternatieven voor kernenergie en verschillende opties voor decentrale energieopwekking. Energie uit wind, zon, biogas, getijden, waterkracht, aardwarmte en warmtekrachtkoppeling: het kwam allemaal langs. De conclusie was dat het van het grootste belang is om hierin te investeren. Met name zon en wind werden gezien als de energiebronnen van de toekomst. Op een voorlichtingsbijeenkomst werd Lubbers, toen minister van Economische Zaken, zelfs een keer een model van een windmolen aangeboden om de potentie van windenergie voor het voetlicht te brengen. Het was de mascotte van Tolsma Techniek, de lokale leverancier van windmolens die in deze tijd de eerste molen in de Noordoostpolder naast zijn bedrijf neerzette als reclamezuil.

Omdat de technologie nog niet ver genoeg ontwikkeld was om op een duurzame manier energie te produceren, raadde de Werkgroep aan om op energie te besparen door middel van isolatie van gebouwen en het ontwikkelen van zuinigere motoren. In haar informatievoorziening hamerde de Werkgroep continu op het belang van besparen als een alternatief voor de bouw van kerncentrales. De Volkskrant merkte hierover op: ‘De Anti-Kernenergie Beweging is Energie Beweging geworden,’ verwijzend naar de vele energie kraampjes op de landelijke manifestatie tegen kernenergie op de renbaan in Emmeloord met bordjes als: ‘Werkgroep Energie Discussie’, ‘Werkgroep Zonne-energie’, en het ‘Centrum voor Energiebesparing’.

Brede Maatschappelijke Discussie

Kernenergie bleef in de jaren die volgden een heikel punt in de Nederlandse politiek en op straat. Om tot een goede afweging te komen riep minister Van Aardenne daarom in 1981 een Brede Maatschappelijke Discussie in het leven over de toekomst van kernenergie in Nederland. Het was wel onduidelijk hoe serieus dit door de regering zelf werd genomen. Premier Van Agt verklaarde nog voordat de Brede Maatschappelijke Discussie begon: 'Ik ben zelf al van de noodzaak van kernenergie overtuigd. Maar in Nederland is eerst een Brede Maatschappelijke Discussie nodig om dit het volk in te prenten.'

Later bleek ook dat de regering in deze periode gewoon door was gegaan met haar plannen en in het geheim afspraken had gemaakt over de vestiging van kerncentrales in Borssele en Moerdijk. De Werkgroep in de Noordoostpolder nam het zekere voor het onzekere en twee van haar leden solliciteerden op een voorlichtingspositie bij de Brede Maatschappelijke Discussie. Zij gingen vervolgens als regeringsvoorlichter het hele land door waarbij ze ervoor zorgden dat in ieder geval het anti-kernenergie geluid goed voor het voetlicht kwam. Mark vertelt hierover: 'In de Brede Maatschappelijke Discussie zetten wij alle energiebronnen op een rijtje. Alternatieve energie zou niet lukken en dus moest de focus liggen op besparen. Kernenergie was de slechtste optie.' Begin 1984, na bijna 1900 thema-avonden in het land, adviseerde de Commissie Brede Maatschappelijke Discussie tegen ieders verwachting in negatief over kernenergie. Lubbers, inmiddels premier, weigerde echter zich daarbij neer te leggen.

Hierop kwam de anti-kernenergiebeweging, die een tijdlang in heel Nederland wat passiever was geweest, weer in actie en organiseerde de Werkgroep een landelijke manifestatie op de renbaan van Emmeloord. De organisatie had gehoopt op 10.000 bezoekers en had het perfect georganiseerd, met bekende bands en goede afspraken met gemeente en politie. Helaas kwamen er maar zo'n 3000 mensen opdagen. Kennelijk was de beweging al een beetje over haar hoogtepunt heen. Onterecht, want een jaar na het negatieve advies van de Commissie Brede Maatschappelijke Discussie kondigde het kabinet de bouw aan van 'tenminste twee' nieuwe kerncentrales. Het Ketelmeer en de Westelijke Noordoostpolderdijk werden nog steeds genoemd als twee van de zes mogelijke locaties.

Eindspel

Toen kort daarna, op 4 september 1985, het ministerie opnieuw voor een voorlichtingsavond naar het Voorhuys in Emmeloord kwam, liep het compleet uit de hand. Het informatieteam kwam niet boven het oorverdovende kabaal van fluitjes, toeters

en knappende ballonnen uit, ook omdat de microfoonkabels doorgeknipt waren. Het podium werd aan het oog onttrokken door een groot spandoek en het projectiescherm waar de informatiefilm op vertoond zou worden, werd weggedraaid. Uiteindelijk werden tientallen actievoerders door de politie de zaal uitgezet.

Op verzoek van de politie maande Joost van de Werkgroep de zaal uiteindelijk tot stilte. Hij richtte zich tot het publiek en zei dat het niet verwonderlijk was dat ze als bewoners van de Noordoostpolder nu gefrustreerd waren. Er werden al tien jaar steekhoudende redenen aangevoerd om tegen kernenergie te zijn, onder meer in de langdurige Brede Maatschappelijke Discussie. Toch weigerde de regering te luisteren. Na dit betoog, vol begrip voor de bewoners, werd de avond onder gemor voortgezet.

De onbuigzame houding van de regering veranderde pas toen de Werkgroep 'gelijk kreeg', nadat op 26 april 1986 de kerncentrale in Tsjernobyl explodeerde. De besluitvorming over kernenergie in Nederland werd onmiddellijk opgeschort. De regering bleef er echter alles aan doen om de deur voor kernenergie open te houden. Zij stond bijvoorbeeld de provincie niet toe om kerncentrales niet op te nemen in ruimtelijke ordeningsplannen. Zo moest in 1994 de provincie Flevoland in haar Streekplan de mogelijkheid voor een kerncentrale aan de Westelijke Noordoostpolder openhouden. Ook in 2008 in het Derde Structuurschema Elektriciteitsvoorziening (deel 1) werd deze locatie nog gehandhaafd. Het doek viel pas definitief op 13 maart 2009 bij de bekendmaking van deel 3 van dit structuurschema: de Noordoostpolder werd niet langer geoormerkt als beoogde locatie voor een kerncentrale.

Maar ja, wat is definitief? Anno 2021 wordt kernenergie geleidelijk weer bespreekbaar als politieke optie en door een aantal politieke partijen gezien als de meest realistische oplossing voor het huidige energievraagstuk. VVD, SGP, CDA, PVV en FvD willen de discussie heropenen en stemden op 26 juni 2019 voor een motie van de Tweede Kamer die de regering verzoekt onderzoek te doen naar de mogelijkheden van kernenergie. Het kabinet geeft aan dat de mogelijkheid voor het aanvragen van een vergunning voor een nieuwe kerncentrale al decennia bestaat, maar dat er geen commerciële partij gevonden is die het wil doen. Zelfs Bob Crébas, één van de grootste tegenstanders in de jaren '80 zegt nu: 'We hebben een energielandschap nodig met zonnepanelen en windmolens en misschien ook kernenergie en schaliegas. De tijd is voorbij om pessimistisch te zijn.'

Tot slot

Het verzet tegen de kerncentrale in de Noordoostpolder werd gekarakteriseerd door samenwerking tussen hippies, boeren, politieke partijen, het gemeentebestuur en de politie. Polarisation van het debat werd vermeden. Het samen zoeken naar een oplossing voor het energievraagstuk en niet alleen maar 'nee' zeggen, stond daarbij centraal. Het verzet was daarnaast efficiënt en doelgericht; er werd wel geprotesteerd, maar vooral geprobeerd om effectief de media te bereiken, met zo min mogelijk verstoring van de gewone gang van zaken. Een belangrijke strategie was het opeisen van een eigen positie in de landelijke besluitvorming. In de komende hoofdstukken zullen we zien hoe deze strategieën terugkomen in de sociale organisatie rondom schaliegas en de productie van hernieuwbare energie.

Hoofdstuk 3.

Schaliegas

Na de roerige tijd rondom de plannen voor een kerncentrale langs de dijk bleef het lange tijd betrekkelijk stil rondom energie in de Noordoostpolder. Nadat de eerste solitaire windmolens de polder binnenkwamen in de jaren '80, werd deze vorm van energie, ondanks het nodige protest, relatief geruisloos uitgebouwd tot een groot windpark langs de dijk, uiteindelijk geopend in 2016 –waarover meer in het hoofdstuk 'Wind en Zon'. Hoe anders was dat toen in 2013 bekend werd gemaakt dat Marknesse en Luttelgeest waren aangewezen als locaties om proefboringen naar schaliegas te verrichten. Toen begonnen de gemoederen zich in de polder al snel te roeren. Net als bij het verzet tegen kernenergie waren 'polderbreedheid', een stem opeisen in de landelijke besluitvorming en het gebruik maken van de media om aandacht te vestigen op het thema belangrijke strategieën om schaliegas uit de polder te houden. Daarnaast karakteriseerde een hoge mate van professionaliteit het werk van Tegengas, het lokale samenwerkingsverband tegen schaliegas.

Hoe mensen het (niet) hoorden

Het is 1 maart 2013 als Onno 's ochtends al koffiedrinkend uit zijn raam kijkt en ziet hoe een groepje mensen, waaronder journalisten en een cameraploeg met een aantal mensen van de gemeente over zijn land loopt om een item te maken. Waarover, dat weet hij niet. Hij belt daarom een vriend die bij de lokale krant werkt. Die weet hem te vertellen dat er een vergunning is afgegeven voor proefboringen naar schaliegas op zijn grond. Onno heeft zijn land gepacht, en pachters, net als grondeigenaren, hebben volgens de Nederlandse wetgeving geen zeggenschap over de ondergrond. Daarom kon een dergelijk besluit worden genomen zonder zijn medeweten. Het besluit lag dan wel bij de gemeente ter inzage, maar wie checkt daar eens in de zoveel tijd of er vergunningen zijn afgegeven voor de winning van fossiele brandstoffen op het land waar je op en van leeft? Uiteindelijk besluiten ze als gezin dat ze niet per sé tegen zijn, als het maar behoorlijk gecompenseerd wordt. Met dat soort compensaties hebben ze goede ervaringen in de polder, zoals toen er in 2005 naar aardgas werd gezocht aan de Lindeweg in Luttelgeest. Hoewel er toen wel aardgas is gevonden, werd winning niet rendabel geacht en is het bij een proefboring gebleven.

Bovenstaande situatie is tekenend voor de manier waarop inwoners van de Noordoostpolder kennismaakten met het fenomeen schaliegas: per toeval. Zoals Nils en Lia, die op een ochtend de lokale krant opensloegen en lazen dat er locaties waren aangewezen voor schaliegasboringen en dat twee van deze locaties zich bevonden in de Noordoostpolder, één daarvan op het stuk land waar zij direct uitzicht over hebben. Lia doet tijdens het interview voor hoe ze een paar keer op de kaart moesten kijken, voor het tot ze doordrong dat het daadwerkelijk het kavel was waar ze vanuit haar raam op uitkeek. Hetzelfde gold voor Emma, die het op een feestje hoorde om vervolgens alles erover te lezen wat los en vast zat, want de overheid voorzag daar niet in. Liesbeth, actief bij een latere bewonersgroep tegen schaliegas, had het eerste bericht in de lokale media gemist en kwam er pas later via de krant achter.

Behalve Hylke, actief bij Marknesse Duurzaam en *Transition Towns*, én gemeenteraadslid voor GroenLinks in de Noordoostpolder, had niemand met wie wij spraken van schaliegas gehoord voordat bekend werd dat de Noordoostpolder een mogelijke winningslocatie was, laat staan dat iemand er rekening mee had gehouden dat er naar geboord zou kunnen worden op 'eigen' land. Er was niet alleen veel onwetendheid en onzekerheid over wat schaliegas nou precies was, of wat de gevolgen van de winning ervan voor het leven in de polder zouden kunnen zijn. Er was ook veel onduidelijkheid

over het politieke besluitvormingsproces. Een eerste reactie van velen was dan ook: wij willen weten wat dit is en wat dit kan betekenen, en dan beslissen we daarna zelf wel of we voor of tegen zijn.

De eerste informatieavond over schaliegas werd gehouden in de Schutsluis te Marknesse in samenwerking met Peter Kodde (ook wel bekend als Peter Polder, zelfverklaard eco-anarchist en onder andere actief in Transition Towns en Milieudefensie) en Geert Ritsema (destijds campagneleider schaliegas bij Milieudefensie). Beiden waren destijds al aangesloten bij Schaliegasvrij Nederland. Waar Milieudefensie het belangrijk vond om samen te werken met lokale organisaties, was de aansluiting bij Milieudefensie voor de Noordoostpolder bewoners niet altijd even vanzelfsprekend. Omdat de sprekers met name 'links' en 'groen' waren – of in ieder geval zo werden gezien – en bovendien niet in de Noordoostpolder wonen en werken, maar in Amsterdam, werd de verstrekte informatie door velen niet serieus genomen: 'Ze gebruiken gewoon schaliegas om hier weer hetzelfde verhaal te komen vertellen,' was een veelgehoorde opmerking in de gesprekken die we hierover hadden. De aanwezigen kregen niet het gevoel dat hun belangen of wat er in de polder speelde serieus werden genomen. Dit kwam met name omdat Milieudefensie, aldus een aantal inwoners van Marknesse en Luttelgeest, de 'tegen-tegen-tegen' boodschap verkondigde, terwijl zij gewoon informatie wilden.

Overigens hadden de voorstanders van schaliegas ook gezorgd voor een sterk geluid op deze dorpsbijeenkomst in Marknesse. De PR-man van Cuadrilla had aangekondigd hierbij aanwezig te zijn en, zo ging het gerucht, nam bovendien een aantal tuinders mee aan wie hij een directe gasverbinding naar de kassen had beloofd. Als tegenwicht hadden de tegenstanders van schaliegas 'een hele mooie tweeling in hele mooie kleding' meegenomen om de vertegenwoordiger af te leiden van zijn eigen marketingpraatjes. In oorlog, liefde en activisme is alles geoorloofd dus 'zulke strategieën moet je gewoon inzetten.'

Schaliegasvrij Noordoostpolder

Meteen na de bekendmaking van de boorlocaties nabij Luttelgeest en Marknesse werd Schaliegasvrij Noordoostpolder opgericht (geïnspireerd door Schaliegasvrij Boxtel en Haaren, de voorloper van Schaliegasvrij Nederland) onder de bezielende leiding van Hylke Hekkenberg. Hylke woonde destijds in het gekraakte Waterlab, samen met nog wat andere krakers en kunstenaars van divers pluimage. De aangewezen boorlocatie in Marknesse was praktisch in zijn achtertuin, maar dat was niet de enige reden dat hij direct na de bekendmaking de actiegroep Schaliegasvrij Noordoostpolder oprichtte. Hij was al lange tijd betrokken bij duurzame energieprojecten, zoals Duurzaam Marknesse, waarover later meer, en vond het belangrijk om zich in te zetten voor het klimaat en

duurzaamheid, omdat dat is 'waar alles mee begint, en waar alles mee eindigt. Als dat niet goed is, gaat het allemaal mis.'

Hylke had na het zien van films over schaliegas in de Verenigde Staten, zoals *Gasland* (uit 2010, geregisseerd door Josh Fox) al snel geconcludeerd dat dit nooit veel goeds kon brengen. Via Peter Kodde kende hij al mensen van Schaliegasvrij Nederland. Peter informeerde hem niet alleen over schaliegas, maar ook over de opsporingsvergunningen die waren afgegeven voor de Noordoostpolder. Het moment om in actie te komen was toen de exacte proefboorlocaties bekend werden gemaakt. Hij heeft toen 1 dag in zijn groentetuin gewerkt om de boel te overdenken en een dag later was Noordoostpolder Schaliegasvrij een feit. 'Deels bluf,' vertelt Hylke, 'als je een flyer maakt, een poster print en een Facebookpagina opent, besta je eigenlijk al.'

Als we Hylke spreken over de oprichting van Noordoostpolder Schaliegasvrij in 2013, is hij nog steeds verbaasd over hoe snel dat allemaal ging. Ze waren precies op tijd om geïnterviewd te worden door diverse televisiezenders. Pas na deze eerste, enigszins overdonderende, aandacht was er tijd om te beseffen en te analyseren wat er nou eigenlijk allemaal gebeurd was, en hoe ze – Hylke, zijn vriendin en nog een kerngroep van ongeveer zes personen tussen de veertien en de 70 jaar oud ondersteund door vrienden en familie – van daaruit verder konden.

Het belangrijkste was in eerste instantie: informatie verzamelen. Hylke had dan al wel van schaliegas gehoord, maar hoe het precies zat, moest ook hij nog uitvogelen. De kerngroep begon het internet uit te kammen, op zoek naar informatie. De stukken die ze erover schreven werden gepubliceerd op een zelfgebouwde website. De website was expliciet bedoeld om inwoners van de Noordoostpolder te informeren over wat schaliegas is en de belangrijkste argumenten ertegen (landschapsontsiering, overlast van met name vrachtwagens, uitstel van de energietransitie, weinig economisch voordeel, risico's met betrekking tot het gebruik van chemicaliën en vervuiling van het grondwater), maar ook over mogelijke oplossingen: windenergie, zonnepanelen, warmteopslag, maar ook isolatie, ramen op het zuiden en een warme trui aantrekken, want: '17 graden is gewoon warm genoeg binnen.'

Op de website werden mensen ook opgeroepen tot actie. Hier konden posters gedownload worden, met teksten als: 'Nee! Geen boringen naar schaliegas in onze polder!' 'Als er één boortoren over de dijk is volgen er meer' en 'Eén lekkende toren in de polder is genoeg.' Ook waren er posters beschikbaar met daarop Loesje teksten, zoals 'Proef. Eerst effe schaliegas boren bij Kamp in de tuin.' Naast het vullen en onderhouden van de website, werden er handtekeningen ingezameld om te kunnen laten zien hoe groot het draagvlak van de protesten tegen schaliegas in de polder was. Op elke markt, ieder festival of andere bijzondere gelegenheid was het petitieteam aanwezig, altijd vergezeld

door het door Hylke gebouwde rad van fortuin en de houten boortoren. Met name de boortoren kwam symbool te staan voor het schaliegasverzet, en dook vaak op op onverwachte locaties, zoals voor de Jumbo in Emmeloord, of juist op meer voor de hand liggende plekken, zoals de aangewezen proefboorlocatie. In 2013 werden er zo meer dan 2000 handtekeningen tegen schaliegas opgehaald.

De manifestatie op 18 september 2013 op de boorlocatie in Marknesse was een belangrijk moment voor Noordoostpolder Schaliegasvrij. Jan Vos, parlementslid voor de Partij van de Arbeid, kwam toen naar Marknesse om met bewoners in gesprek te gaan en Noordoostpolder Schaliegasvrij greep dit aan om te proberen hem van hun standpunt te overtuigen. Diezelfde avond werd bekend gemaakt dat minister Kamp van Economische Zaken had besloten de definitieve beslissing over schaliegas nog een jaar uit te stellen om op die manier ruimte te scheppen voor verder onderzoek.

Schaliegasvrije gemeente

Parallel aan het verzamelen van informatie over, en handtekeningen tegen schaliegas begon Hylke met zijn andere pet op de gemeenteraad te bewerken. Lange tijd stond hij er als GroenLinkser alleen voor met zijn vragen over schaliegas; vragen over hoe het kon dat de vergunningen waren afgegeven zonder dat iemand daar iets van wist, over waarom er geen informatie beschikbaar was. Een keerpunt in de positie van de gemeenteraad ten opzichte van schaliegas vond plaats nadat de motie tegen schaliegas – door Hylke en zijn vriendin bedacht, opgezet, besproken en geschreven in de tuin bij een kopje koffie – werd ingediend door Judo Bakker, gemeenteraadslid van GroenLinks. Hylke was toen nog ‘slechts’ burgerraadslid. Alle partijen behalve de VVD stemden vóór deze motie. In de motie werden verschillende argumenten tegen schaliegas aangehaald, waaronder de nadelige effecten op landbouw op toerisme, de aantasting van het landschap en de mogelijke bijdrage van schaliegaswinning aan klimaatverandering. De VVD-raadsfractie zag ook lokale voordelen in schaliegaswinning, zoals werkgelegenheid en stemde daarom tegen de motie. Het VVD-gemeenteraadslid dat wij hierover spraken beleefde het als een ‘long and lonely road’ om vóór schaliegas te zijn. Ook nadat de motie tegen schaliegas was aangenomen, bleef hij bij zijn standpunt

In september 2013 riep de gemeenteraad de Noordoostpolder uit tot 44ste schaliegasvrije gemeente. Volgens de toenmalige burgemeester, Aucke van den Werff, paste het boren naar schaliegas niet bij het feit dat de Noordoostpolder juist veel ruimte wil geven aan zonnepanelen en dat het grootste windpark van Nederland zich binnen de grenzen van de gemeente bevindt. Op 9 december 2013 werd dit door de gemeenteraad nog eens vastgesteld in de Structuurvisie Noordoostpolder 2025. Hierin staat dat de gemeente problemen voorziet bij schaliegaswinning gerelateerd aan bodemdaling,

het landschap, verkeersbewegingen, en de kwaliteit van het grondwater. De gemeente stelde in de Structuurvisie dat ‘de winning van schaliegas zich niet verhoudt tot onze ambitie een energieneutrale, duurzame gemeente te zijn. Wij distantiëren ons dan ook van de toepassing daarvan in onze gemeente.’

Het zou echter nog tot april 2014 duren, als al meer dan 200 gemeenten zich schaliegasvrij hebben verklaard, voordat de gemeente klaar was om een volgende stap te zetten en een informatieavond voor de hele gemeente te organiseren.

Schaliegas Nee Noordoostpolder en de zienswijze

Terwijl we nog krentenbollen en boterhammen eten in de auto – we zijn te vroeg – zien we al de eerste mensen dralen voor de ingang van de plaatselijke discotheek. Het is moeilijk te zien wie of wat ze zijn, maar één van hen blijkt later prof. Herber te zijn, uitgenodigd om een objectief (of zo objectief mogelijk) verhaal over schaliegas te vertellen. Als we binnenkomen, is het nog erg rustig. Er zitten nog weinig mensen op de stoelen die in rijen staan opgesteld op de dansvloer. Op het podium staat een tafel naast het spreekgestoelte en is een aantal mensen bezig met de voorbereidingen op het podium.

Niet veel later, als we achteromkijken (we zitten helemaal vooraan, naast Harry en Gerda die we eerder die maand hebben geïnterviewd. Zij hebben een geplastificeerde versie van het gedicht bij zich dat Harry schreef als protest tegen schaliegas), is de zaal bomvol. Alle stoelen zijn bezet, en ook achterin zitten mensen op barkrukken aan de bar en aan hoge tafels. Zelfs boven zitten mensen. Naast Elisabet zit een vrouw die vertelt dat ze uit Emmeloord komt en dat ze hier is om eens te weten te komen wat schaliegas is. Ze had het in de kieswijzer voor de gemeenteraadsverkiezingen voorbij zien komen en kwam er toen achter dat ze eigenlijk helemaal niet wist wat het was.

Aucke van den Werff, de burgemeester, opent de avond. Hij zegt onmiddellijk zelf niet objectief te zijn. De Noordoostpolder wil zich profileren op het gebied van duurzaamheid en windenergie. Fossiele brandstoffen passen daar niet bij. Er moet, ook in het kader van klimaatverandering, geïnvesteerd worden in wind en zonne-energie. Daarnaast gaan voedselproductie en chemicaliën, nodig voor het winnen van schaliegas, niet samen. Daarom is de gemeente tegen schaliegas. Maar, zegt hij, we willen wel zoveel mogelijk objectieve informatie verschaffen over wat schaliegas is

en wat de mogelijke gevolgen van de winning ervan zijn voor de inwoners van de Noordoostpolder. Daarom hebben ze verschillende experts uitgenodigd. Prof. Rien Herber, geoloog aan de Rijksuniversiteit Groningen houdt een heel duidelijk verhaal, op geen enkel moment saai, over wat schaliegas is en wat de winning ervan doet. Hij zegt ook: 'Ik ben niet voor en niet tegen schaliegas, maar ik ben wel tegen de manier waarop het gehypet wordt, zowel door voor- als tegenstanders.' Daarnaast zijn twee ervaringsdeskundigen uitgenodigd: de burgemeester van Loppersum Albert Rodenboog en wethouder Peter van de Wiel uit Boxtel.

Na de diverse verhalen benadrukt de burgemeester nogmaals dat de gemeente het niet alleen afkan. Als politieke vertegenwoordigers kunnen zij geen actievoeren. Om de winning van schaliegas tegen te kunnen houden, om tegen het Rijk op te kunnen, hebben ze ook de bevolking nodig. Eigenlijk roept hij de bevolking op om zich te organiseren, maar noemt hierbij niet het bestaan van Schaliegasvrij Noordoostpolder. Later zal hij vertellen dat dit is omdat ze niet wilden dat de informatieavond een 'activistische avond' zou worden. Niet veel later verschijnt er een oproepje in de Flevopost met de boodschap dat mensen die zich willen inzetten tegen de winning van schaliegas, contact op kunnen nemen met de gemeente.

Naar aanleiding van bovengenoemde oproep in de Flevopost werd in juli 2014 de bewonersgroep Schaliegas Nee Noordoostpolder opgericht. Op onze vraag waarom het nodig was om nog een groep naast Schaliegasvrij Noordoostpolder op te richten, was het antwoord simpel: om een breder publiek aan te kunnen spreken. Veel mensen, aldus Liesbeth (medeoprichter van de groep) zijn wel tegen schaliegas, maar identificeren zich niet met het activistische karakter van Noordoostpolder Schaliegasvrij, en zullen daarom geen onderdeel willen worden van die groep. Zij beschouwen zichzelf niet als activist en zeggen 'zo iemand ben ik niet.'

Een belangrijke doelstelling van Schaliegas Nee Noordoostpolder was het verzamelen en verspreiden van objectieve informatie over de gevolgen van het boren naar schaliegas. Daarbij werd gebruik gemaakt van Facebook en een eigen website. Daarnaast wilde Schaliegas Nee gebruik maken van de inspraakmogelijkheid die het ministerie van Economische Zaken bood voor het indienen van een zienswijze. Provincies, gemeenten, drinkwaterbedrijven en andere (individuele) belanghebbenden konden een zienswijze indienen met betrekking tot de Structuurvisie Schaliegas. Schaliegas Nee zag dit als een belangrijke mogelijkheid om de stem van de Noordoostpolder te laten horen.

Het schrijven van de zienswijze was hard werken voor de drie betrokkenen, maar ze kregen het voor elkaar. De zienswijze stelde de economische noodzaak van schaliegaswinning aan de kaak en vroeg aandacht voor de mogelijke imago- en bedrijfsschade als gevolg van schaliegaswinning voor boeren in de Noordoostpolder. Naast de terugkerende thema's zoals aardbevingen, afvalverwerking, overlast en gezondheid, werd er expliciet gevraagd om input vanuit de regio te mogen leveren:

Wij willen daarom dat het plan opnieuw wordt opgesteld, met de daarbij benodigde input vanuit de regio, waarbij ook opnieuw zienswijzen ingediend kunnen worden [...] Bovendien verzoeken wij u om meer inspraak van provinciale en regionale bestuursorganen omdat zij de lokale situatie het beste kennen. Wij verzoeken u daartoe om herziening van de Mijnbouwwet.

De zienswijze die Schaliegas Nee had opgesteld, werd beschikbaar gesteld aan alle partijen die ook een zienswijze wilden indienen. Zij konden deze dan naar eigen inzicht aanpassen en andere argumenten aandragen. In totaal werden er 2464 zienswijzen ingediend, waarvan 839 unieke. Deze zijn door Commissie voor de milieueffectenrapportage meegenomen in haar advies aan minister Wiebes die hier op 7 oktober 2014 op inging in zijn Reactienota. Hij beloofde hierin met de verschillende naar voren gebrachte vragen rekening te houden. Binnen deze procedure zou echter niet naar alternatieven voor schaliegas gekeken worden. Wel zou nader toegelicht worden waarom waar wel, of juist niet geboord zou kunnen worden.

Tegengas: geen actiegroep, maar een partnerschap tegen schaliegas

Niet lang na het indienen van de zienswijze volgden de eerste verkennende gesprekken met verschillende partijen uit de polder die tot de oprichting van Tegengas zouden leiden. De Rabobank had al in maart 2014 een bijeenkomst gehouden om het economisch belang van het tegen schaliegas zijn voor het voetlicht te brengen. Deze bank is de grootste hypotheekverstrekker in de Noordoostpolder en had er dus een direct belang bij dat landbouwgrond en onroerend goed niet in waarde zouden dalen.

In september werd dit initiatief overgenomen door BAN (Bedrijven Actief Noordoostpolder), OVG (Ondernemers Vereniging Groendorpen) en LTO (Land en Tuinbouworganisatie) die de Rabobank er opnieuw bijhaalden, alsook Mercatus (de sociale woningbouwcorporatie), de gemeente en de twee bewonersinitiatieven:

Schaliegasvrij Noordoostpolder en Schaliegas Nee Noordoostpolder. Op de tweede bijeenkomst die door de Rabobank werd georganiseerd, werd ook het Tiendorpenoverleg uitgenodigd om te komen praten over hoe een polderbreed samenwerkingsverband tegen schaliegas eruit zou kunnen zien. Later kwam hier nog een arts bij omdat berichtgeving uit de Verenigde Staten liet zien dat de gevolgen van het winnen van schaliegas voor de volksgezondheid enorm zijn.

Henk Tiesinga werd als onafhankelijk voorzitter gevraagd. Als voormalig eigenaar van een akker- en tuinbouwbedrijf die tal van bestuursfuncties in de polder en daarbuiten had bekleed, bijvoorbeeld als voormalig dijkgraaf en als medeoprichter van Pioniers voor de Toekomst, was hij een bestuurder met een uitgebreid politiek netwerk en een hart voor groen. De eerste bijeenkomst van Tegengas waar Henk bij was, is veelzeggend:

We beginnen met een voorstelrondje waarbij Andries Poppe in zijn hoedanigheid van wethouder Henk Tiesinga als onafhankelijk voorzitter voorstelt. Henk legt kort uit hoe hij probeert effectief te zijn op het gebied van duurzaamheid en daarom graag voorzitter van Tegengas wil worden, maar alleen als aan twee voorwaarden is voldaan: hij wil 'commitment van eenieder en professionele secretariële ondersteuning.' De toon is gezet, Tegengas wordt geen actiegroep, maar een professioneel gerund samenwerkingsverband waarbij van iedereen de nodige inzet wordt verwacht. Met zakelijke efficiëntie wordt vervolgens de agenda afgewerkt. Een aantal van de aanwezigen zegt te 'kampen met een onkundige of verdeelde achterban,' anderen 'willen eerst wel eens een goeie begroting zien.' Toch wordt al wel duidelijk dat een goede factsheet met 'duidelijke getallen' en 'concrete berekeningen' in combinatie met een goede PR de basis gaat worden voor het protest tegen schaliegas.

Als 'de Wageningse onderzoekers' kregen we toestemming om alle vergaderingen en activiteiten van Tegengas bij te wonen, en daar waren we heel blij mee. Van binnenuit kijken en meedoen is zeer waardevol om organisatieprocessen te leren kennen, een netwerk op te bouwen en te begrijpen 'hoe het werkt'. In de loop van de tijd werden ook wij om advies gevraagd en konden we op die manier iets bijdragen. Maar zover was het die eerste vergadering waar we bij waren – de vergadering van 1 december 2014, één week voor de persconferentie waar Tegengas zich aan de polder zou presenteren – nog niet. Daar zaten we nog de kat uit de boom te kijken en ons best te doen alle namen te onthouden.

Wat snel duidelijk werd was dat iedereen, de hele polder, zich in Tegengas moest kunnen herkennen. Er werd uitgebreid besproken hoe het breed gedragen samenwerkingsverband gepresenteerd moest worden aan de pers, hoe ze zo goed mogelijk konden laten zien dat dit over iedereen gaat – en dus iedereen aangaat. Ondernemers, boeren en gewone burgers moesten zich allemaal kunnen herkennen in het persbericht. Het uitgesproken streven om zo objectief en neutraal mogelijk te laten zien dat schaliegas slecht nieuws is voor de polder moest op de eerste persconferentie in Hotel 't Voorhuys meteen zo duidelijk mogelijk worden uitgedragen.

Het is nog vroeg als we aankomen in Hotel 't Voorhuys, dé plek waar alles gebeurt in Emmeloord. Binnen zijn Hylke en Ali (lid van één van de tien Dorpsbelangen van de Noordoostpolder) de ruimte waar de persconferentie gehouden zal worden, aan het inrichten. Hier zal Tegengas aan het publiek gepresenteerd worden. We bespreken wat de beste plek is om de banner op te hangen, waar de foto's en de film het beste geprojecteerd kunnen worden en waar de houten boortoren, door Hylke zelf gebouwd en sinds 2013 symbool voor het schaliegasverzet in de Noordoostpolder, het beste kan staan. Terwijl de vertegenwoordigers van onder andere de BAN, LTO, OVG en RONOP (Recreatieondernemers Noordoostpolder) binnendruppelen, nemen we de agenda door en proberen Tegengasleden verschillende posities uit voor op de persfoto. Moeten 'de stropdassen' naast 'de activist', of is dat te kunstmatig? Hoe kan het partnerschap tussen politiek en maatschappelijke organisaties het beste zichtbaar gemaakt worden? Hoewel de gemeenteraad geen lid is van Tegengas zal Andries Poppe, wethouder met onder andere verkeer en vervoer, reiniging, groen, recreatie en wijken in zijn portefeuille, wél op de foto staan om het partnerschap tussen het bewonersverzet en de lokale politiek te benadrukken. We nemen een paar testfoto's en er wordt besloten dat het belangrijk is dat Hylke's activistische T-shirt met 'Schaliegas Nee' zichtbaar is in combinatie met de zakelijke pakken van de ondernemers. Henk Tiesinga geeft de laatste aanwijzingen voor de presentaties en neemt kort door wat hij precies wil zeggen. Tegengas is klaar om zich te presenteren als een polderbreed partnerschap tegen schaliegas in de Noordoostpolder.

Het streven naar een objectieve en neutrale uitstraling is iets wat belangrijk zou blijken in alle activiteiten door wat nadrukkelijk een 'samenwerkingsverband' was en niet een 'actiegroep'.

Maar waarom eigenlijk tegen schaliegas?

Een belangrijke strategie van Tegengas was het goed op een rijtje hebben van valide, goed doordachte en objectieve argumenten tegen schaliegas. Voor een gedeelte waren deze argumenten gebaseerd op de directe, concrete risico's en gevolgen van schaliegaswinning. Deze risico's hebben niet specifiek met de Noordoostpolder te maken, maar met milieu en gezondheid in het algemeen: vervuiling van bodem, grond-, oppervlakte- en drinkwater door chemicaliën, aardbevingen en schade aan de dijken, luchtverontreiniging door affakkelen van verontreinigd gas en gaslekkages bij boorputten, verkeersongevallen door toename vrachtverkeer (waaronder tankwagens met chemicaliën en verontreinigd retourwater), lekkende pijpleidingen en, tenslotte, de risico's voor de mensen die op de boorlocaties zouden gaan werken.

Daarnaast werden er ook argumenten naar voren gebracht die gerelateerd zijn aan de realiteit van het dagelijks leven in de Noordoostpolder: de economische (imago)schade, de beleving van het polderlandschap, en de mogelijkheden van duurzame energie als alternatief voor schaliegas. Deze argumenten werden in wisselende samenstelling ingezet in de politieke lobby om schaliegasontwikkelingen tegen te gaan.

Economische (imago)schade

Op de LTO-informatieavond over schaliegas, georganiseerd door Cuadrilla (het bedrijf dat de vergunning heeft gekregen), is het tijd voor vragen. De boeren in de zaal willen weten wat het voor hen betekent als er naar schaliegas geboord gaat worden in de Noordoostpolder. De discussie komt tot een hoogtepunt als de vertegenwoordiger van Cuadrilla zegt inderdaad te gaan compenseren voor eventuele schade direct veroorzaakt door het winnen van schaliegas. Terwijl sommige aanwezigen instemmend mompelen als reactie op deze mededeling, maken anderen hun ongeloof duidelijk. Dan grijpt Rick de microfoon en zegt: 'Het probleem met schaliegas in de Noordoostpolder is dat als zelfs alles goed gaat, het nog steeds verschrikkelijk fout kan gaan. Als consumenten van onze aardappels en de afnemers van onze pootaardappels zich zorgen gaan maken omdat hier schaliegas gewonnen wordt [...] zelfs als er nul chemicaliën te vinden zijn op onze aardappels zullen ze niet meer van ons kopen [...] ons imago is dan geschaad en dat heeft effect op ons inkomen.' Uit de zaal klinkt instemmend, verontwaardigd geroezemoes. De vertegenwoordigers van Cuadrilla lukt het maar niet een bevredigend antwoord te formuleren.

De mogelijke economische schade die schaliegaswinning zou kunnen veroorzaken was één van de belangrijkste, zo niet het belangrijkste argument, dat werd aangedragen tegen schaliegaswinning in de Noordoostpolder, zowel door bewoners als door Tegengas en de gemeente. Veel boeren (en andere ondernemers in de landbouwsector) zagen schaliegas als een mogelijke beperking van hun productiviteit. Zoals we eerder schreven werd de Noordoostpolder ontworpen als een plek waar ‘excellente boeren’ een einde moesten maken aan voedseltekorten. Tegen schaliegas zijn was voor hen dan ook vaak vooral een rationele afweging, geworteld in het idee van de productieve polder. Annette bijvoorbeeld, zakenvrouw in hart en nieren, beschouwde het mogelijke boren naar schaliegas als iets wat misschien op de korte termijn winst zou kunnen opleveren, terwijl het wel het land kapot maakt, misschien wel voor altijd. ‘Gebaseerd op een kosten-batenanalyse zal iemand hier nooit beginnen met *fracken*,’ aldus Annette.

Uit een onderzoek van CE Delft, uitgevoerd in opdracht van Tegengas, bleek dat de gevolgschade van schaliegaswinning door vraaguitval naar land- en tuinbouwproducten enorm zou zijn: tussen de 67 en 705 miljoen Euro. Daarnaast kwam uit dit rapport naar voren dat schaliegaswinning mogelijk gevolgen zou hebben voor de recreatie- en toerismesector: de vele boorlocaties en boortorens en de daarmee gepaard gaande verkeers- en geluidsoverlast zouden ervoor kunnen zorgen dat er minder toeristen en recreanten naar de polder komen. Een ander economisch punt van zorg was de te verwachten waardevermindering van 10 procent van grond en vastgoed. Tenslotte werden er in het rapport vragen gesteld bij de door de regering voorgehouden economische voordelen: winsten van de schaliegaswinning zouden vooral naar investeerders in het buitenland gaan, terwijl lokale economische schade tot banenverlies zou leiden. De banen die het op zou leveren zouden bovendien maar tijdelijk zijn. Er waren, kortom, voor de polder geen economische voordelen verbonden aan schaliegaswinning, alleen maar nadelen.

Landschapsbeleving

Een andere belangrijke reden voor bewoners, maar ook voor de gemeente om tegen schaliegas te zijn, was de mogelijke landschapsvervuiling. Zoals eerder beschreven, werd het Noordoostpolder landschap vormgegeven volgens de principes rust, ruimte en regelmaat met tien dorpen rondom Emmeloord op gelijke, befietsbare afstand van elkaar en vaste modellen voor boerderijen, schuren en perceelgroottes. Bewoners vreesden een onderbreking van deze regelmaat en horizonvervuiling door het plaatsen van boortorens. Mogelijke wegverbredingen met tientallen voorbij rijdende vrachtwagens per dag, en verlichting en lawaai op en rondom boorlocaties werden gezien als andere mogelijke verstoorders van de rust die bij dit landschap hoort.

Bij het uitspreken van zorgen over het landschap ging het met name om zorgen over het gecreëerde boerenland, niet om de natuur. En als het al over natuur ging, werd dit met name aangehaald als iets wat handig was om het agrarisch landschap te beschermen, en meestal niet om de natuur zelf. Zo werd het Europese netwerk van beschermde natuurgebieden, Natura 2000, soms naar voren gehaald in gesprekken over schaliegas. Toen de Weerribben werden aangewezen als Natura 2000 gebied maakten enkele agrarische ondernemers, de gemeente Noordoostpolder en LTO Noord daartegen bezwaar. De regels, met name aangaande stikstof, die gelden voor Natura 2000 gebieden zouden nadelige gevolgen hebben voor de boeren. In 2015 bepaalde de Raad van State tot ongenoegen van velen dat de Weerribben terecht door de minister als Natura 2000 gebied waren aangewezen. In de schaliegasdiscussie kwam dit echter wel goed uit, omdat nu als argument aangevoerd kon worden dat schaliegaswinning niet dicht bij dit beschermde natuurgebied plaats zou mogen vinden.

Hoewel voor bewoners en de bewonersorganisaties het landschap een belangrijk argument was – het stond zowel bij Schaliegas Nee Noordoostpolder als bij Schaliegasvrij Noordoostpolder op de website en beide benadrukten de hoeveelheid, de grootte en het uiterlijk van de winningsplatformen, als ook de hoogte van de boortorens – kwam dit onderwerp bij Tegengas nauwelijks aan de orde. Eigenlijk noemde Tegengas landschapsvervuiling alleen in relatie tot de nadelige economische gevolgen die dit kan hebben voor bijvoorbeeld de recreatiesector; niet om de emotionele betekenissen die de polderbewoners ook aan dat landschap toekennen. Er zijn wel uitzonderingen. Zo stond op 27 mei 2013 op de Facebookpagina van Tegengas:

Jammer van al die halve waarheden, Cuadrilla. Vanavond hebben jullie in Espel beweerd dat hier geen tankauto's met schaliegas gaan rijden. Alsof ruw schaliegas geschikt is om op het bestaande netwerk aan te sluiten. Nog minder denkbaar dat Cuadrilla voor een winningsperiode van max. 15 jaar een gasnetwerk aan gaat leggen voor 40 boorlocaties. Die tankauto's komen er echt wel! En dan voor 40 boorlocaties de verkeersveiligheid voor fietsende kinderen garanderen? Dat heeft een gigantische impact op de infrastructuur van de polder. Dan kunnen we dit landschap wel vergeten.

Voor Milieudefensie en Natuurmomenten lag dit anders; zij stonden wel expliciet voor de bescherming van de natuur en het landschap. Zij riepen daarom de regering op om haar verantwoordelijkheid te nemen en de schade die schaliegas inhoudt voor donkerte, stilte en weidse uitzichten serieus te nemen.

Duurzaamheid en de energietransitie

De enorme gevolgen voor het milieu en daarmee voor de lokale economie voedden een ander, breder argument tegen schaliegaswinning: het zou de transitie naar duurzame energie in de weg staan, omdat het investeringen in duurzame energie zou vertragen. Terwijl duurzame energie juist werd gezien als een alternatief voor schaliegas; het is een stuk schoner en zonder risico's en de productie levert betaalbare energie én werkgelegenheid op. Duurzame energie was daarmee niet alleen een argument tegen, maar ook een antwoord op, schaliegas.

Heden, verleden, toekomst

Bovenstaande argumenten tegen schaliegas betreffen niet alleen een zorg voor het heden die is geworteld in het verleden, maar gaan ook over de toekomst. In onze interviews spraken veel bewoners de wens uit om de polder te behouden voor hun kinderen en kleinkinderen, voor hún toekomst. Dit verlangen om voor toekomstige generaties een mooie, duurzame polder achter te laten kwam vaak naar voren in gesprekken over schaliegas. Tegelijkertijd bleek voor veel mensen het boren naar schaliegas onverenigbaar te zijn met het verleden en de ontstaansgeschiedenis van de polder. Zij verwezen bijvoorbeeld naar de polder als het land van de pioniers, gekenmerkt door autonomie en sterke sociale participatie. Naar de polder als een plek van rust en regelmaat, gekenmerkt door het regelmatige rijen bomen en oneindig omgeploegde velden. En naar de polder als een productieve plek, gekenmerkt door de succesvolle poot aardappelen, maar ook groente, fruit en tulpen. Binnen deze verbeeldingen van de Noordoostpolder is geen ruimte voor het winnen van schaliegas, en zeker niet als dat van bovenaf is opgelegd.

Hoofdstuk 4.

Tegengas geven

Zijn er nog punten voor de rondvraag? Henk kijkt rond, en begint iedereen langs te gaan. Zoals gebruikelijk is er niet echt iets voor de rondvraag. Als Henks ogen op Mirjam rusten, zegt zij echter: 'Er stond weer in de Flevopost dat we een actiegroep zijn, dus dat moet even gerectificeerd worden.' Instemmend gebrom volgt, het is duidelijk belangrijk dat dit rechtgezet wordt, want, zegt Liesbeth, 'we zijn een samenwerkingsverband, geen actiegroep.'

Voor Tegengas was het belangrijk om zich als een samenwerkingsverband, en niet als een actiegroep te presenteren. Dit betekende niet alleen dat zij 'niet zo willen overkomen', maar ook dat zij geen vormen van verzet gebruikten die daarmee geassocieerd konden worden. Tegengassers zouden zich niet aan de Ketelbrug vastketenen (al zouden ze dat wél ondersteunen als het nodig zou zijn), deden niet aan massale marsen, demonstraties en manifestaties, en zéker niet aan burgerlijke ongehoorzaamheid. De manieren waarop zij schaliegas probeerden tegen te gaan, doen eerder denken aan

een goedlopende onderneming met politiek inzicht dan aan een lokale actiegroep met radicale ideeën. Schaliegas tegenhouden in de polder werd, net als een koelinstallatiebedrijf, een paprikakwekerij of een outdoor recreatiecentrum, benaderd als iets dat simpelweg gerund moest worden op een zo efficiënt mogelijke manier.

Interne organisatie

Alle Tegengasleden waren ervan overtuigd dat het voor het creëren en behouden van draagvlak belangrijk was om een bepaalde neutraliteit uit te stralen, als boodschap voor zowel hun achterban als voor de politici die ze wilden beïnvloeden. Dat Tegengas geen actiegroep was, maar een samenwerkingsverband kwam echter ook naar voren in de interne organisatie, die gekenmerkt werd door een sterke focus op samenwerking, representatie en professionaliteit.

De vergaderingen vonden aanvankelijk eens in de twee - drie weken plaats, altijd op maandagochtend om half negen om zo min mogelijk de alledaagse werkzaamheden in de weg te staan. De leden waren allemaal mensen met drukke dagen, werk en gezinnen. Maandagochtend 'is er vaak niets', en dit tijdstip zou de week zo min mogelijk onderbreken. Afwisselend vonden de vergaderingen plaats bij de BAN en Mercatus. Altijd stond de koffie klaar en was iedereen even blij elkaar te zien. Afwezigheid, ook van ons, de Wageningse onderzoekers, werd altijd opgemerkt en genotuleerd. Na een kort handen schudden begon Henk altijd stipt op tijd. Gerard, altijd te laat, werd volgens gebruik altijd grinnikend ontvangen.

Eindigen gebeurde ook altijd precies op tijd. Vaak werden daarna nog wel even wat dingen in sub-groepjes, zoals de PR-groep of de Congres-groep, besproken, nieuwe afspraken gemaakt, of interviews gehouden door de Wageningse onderzoekers. Als geheel straalde het een hoge mate van professionaliteit uit. Er was een vakkundig voorzitter en een bankrekening waar deelnemende partijen hun bijdrage op stortten. Omdat er relatief veel ondernemers onder de Tegengasleden waren, werd het tegenhouden van schaliegas eigenlijk ook als een soort onderneming gezien, en daarom net zo efficiënt en doelgericht aangepakt. Mercatus beheerde het secretariaat. Al vanaf de eerste vergadering werden plannen gemaakt en doelen gesteld. Een aantal zaken stonden voorop, zoals goede argumenten en duidelijke activiteiten om deze argumenten voor het voetlicht brengen. Daarnaast was lobbyen met politici binnen en buiten de Noordoostpolder om een zo groot mogelijk draagvlak te creëren een cruciale strategie. Dit alles moest op een zo objectief mogelijke manier gebeuren om professionaliteit en onpartijdigheid uit te stralen. Om dit te bereiken was een goede taakverdeling nodig; actiepunten met bijbehorende namen werden altijd genotuleerd en iedere vergadering langsgelopen.

Naast het feit dat Tegengas als organisatie een goed gesmeerde machine was, is het ook belangrijk om te vermelden dat er veel aandacht was voor het ‘interne welzijn’ van de club. Er werd aandacht geschonken aan het begin en einde van een ‘Tegengas-seizoen’ op passende, duurzame locaties of met een barbecue. Overwinningen werden gevierd met taart. Er was daarnaast veel ruimte voor het (fysieke) welzijn van Tegengassers; als er iemand ziek was, was daar aandacht voor. Er was ruimte om er even over te praten tijdens een vergadering, en vaak werden er bloemen gestuurd naar iemand die in de lappenmand zat. Tekenend hiervoor zijn de persoonlijke Whatsapps die Elisabet, toch een relatieve buitenstaander, kreeg naar aanleiding van een langdurig ziekbed tijdens het onderzoek.

Gezien de persoonlijke relaties binnen Tegengas is het belangrijk om hier stil te staan bij het overlijden van Ali, Tegengasser van het eerste uur namens het Tiendorpenoverleg. Ali kwam na een kort ziekbed te overlijden. De klap was groot, ook binnen Tegengas. Het was een verdrietig, maar ook een mooi moment toen één van de daaropvolgende vergaderingen werd begonnen met 1 minuut stilte voor Ali. Ali, wij zijn blij dat wij jou hebben mogen kennen!

Partners

Het was niet alleen van belang dat de hele polder gerepresenteerd werd binnen Tegengas zelf. Ook het aangaan van partnerschappen en samenwerkingsverbanden met actoren binnen en buiten de polder was belangrijk. Zo was er om de kerngroep van Tegengas heen, de eerste ring, een tweede ring van organisaties in de Noordoostpolder die wel hun naam aan Tegengas wilden verbinden, maar niet actief wilden deelnemen. Deze tweede ring moest laten zien hoe groot het draagvlak in de polder was van het verzet tegen schaliegas. De aangesloten bedrijven en organisaties, die veelal via het persoonlijke netwerk van Tegengassers binnenkwamen, verbonden expliciet hun naam aan Tegengas. Een aantal doneerde daarnaast ook geld of bestelde banners. Tot deze tweede ring behoorden naast verschillende bedrijven uit de polder, waaronder de lokale Rabobank, de welzijnswerk stichting Carrefour en Natuurmonumenten Noordoostpolder.

De relatie met de gemeente was ook essentieel. De gemeente was formeel geen onderdeel van het samenwerkingsverband, maar vond het wel belangrijk om bij veel activiteiten van Tegengas aanwezig te zijn, zoals bij het schaliegascongres. Daarnaast schoven er ook in de vergadering vaak mensen aan van de gemeente die het schaliegas dossier beheerden. Zij vormden zo het contact met de lokale politiek. Ook naar buiten toe was het belangrijk om deze verbintenis, en de verschillende rollen die zij daarin speelden, zichtbaar te maken. De boodschap was: de gemeente en Tegengas willen beiden

de komst van schaliegas naar de Noordoostpolder tegenhouden en doen dat in goed overleg, maar wel vanuit een eigen rol: Tegengas als organisatie van onderop, vanuit burgers en bedrijven, de gemeente als lokale autoriteit.

Er werden ook veel verbintenissen aangegaan buiten de polder. Zo was een terugkerende 'partner in crime' Marjan Minnesma van Urgenda. Zij sprak op het schaliegascongres dat Tegengas organiseerde, en Urgenda tekende de alternatieve schaliegasparagraaf (zie verderop) die Tegengas aanbood aan de minister. Er waren ook kortlopende uitwisselingen, zoals het contact met De Geste, de werkgroep uit het aangrenzende Steenwijkerland die ook actievoerde tegen schaliegasboringen. Ook was er incidenteel contact met mensen uit Boxtel. Hoewel Groningen een inspiratiebron was met betrekking tot het inleefbaar maken wat de gevolgen van gaswinning zouden kunnen zijn en er vaak expliciet over solidariteit werd gesproken, was er geen direct contact met de Groningse actiegroepen. Er werd meer geïnvesteerd in het onderhouden van goede lokale contacten met ondernemers en lokale en nationale politici.

Een paar keer was er contact met internationale organisaties. Zo kwamen *Fractracker* en *The Ecological Institute* op bezoek bij Tegengas in september 2015. In samenwerking met Nederland Schaliegasvrij werd toen een aantal activiteiten georganiseerd, zoals een meeting met Tegengassers in de Noordoostpolder. Maar daar bleef het ook bij. Elisabet ging als enige mee naar de Schaliegasavond in Zwolle. Ook de volgende avond op een activiteit in Den Bosch, verzorgd door Milieudefensie, waren alleen Hylke, Michiel en Elisabet aanwezig. De leden van Tegengas vonden de situatie in de Verenigde Staten niet zo relevant en vroegen zich hardop af: 'Wat hebben we eraan?' Het was moeilijk om de Amerikaanse situatie te vertalen naar de Nederlandse context. Het lokale netwerk en de lokale gevolgen bleven dan ook centraal staan, zij het wel met de vertaalslag naar het veel bredere thema van duurzame energie.

Het uitgebreide netwerk van Tegengas was niet alleen belangrijk om uit te stralen dat Tegengas niet 'slechts' een actiegroep was, maar ook om daadwerkelijk acties en activiteiten te kunnen realiseren. Stellages nodig voor de banners? Iemand die een stuk voor de krant kan schrijven? Een drone nodig die een foto vanuit de lucht kan maken? Iemand die voor buttons kan zorgen? Altijd werd als eerste binnen het eigen netwerk gekeken – en altijd was er wel iemand die iemand kende. Voor mensen die het netwerk actief steunden, was de waardering groot, en op vergaderingen werden hier lovende woorden over gesproken. Zo kreeg Ben van Wesemael voor zijn zeer actieve rol in het verkopen van de banners (60 euro per stuk) een taart van Tegengas aangeboden toen in april 2015 de 100ste banner bij een familie in Tollebeek kon worden bezorgd. Het politieke netwerk van Henk Tiesinga was daarnaast onmisbaar voor de politieke lobby.

Tegengas, voor duurzaam

Het is druk in de ontmoetingsruimte van de Rabobank Noordoostpolder. Vanavond wordt er een rapport gepresenteerd van CE Delft over de mogelijke economische gevolgen van schaliegaswinning voor de Noordoostpolder. De bijeenkomst is georganiseerd door Tegengas als onderdeel van de landelijke energiedialogen die door het hele land heen worden gehouden. Deze energie dialogen zijn door de Nederlandse overheid geïnitieerd om met de bevolking en verschillende organisaties in gesprek te gaan over de energietransitie.

Uit het onderzoek blijkt dat schaliegaswinning zonder twijfel enorme gevolgen voor de lokale economie zal hebben: zowel de landbouwsector als de recreatiesector zal eronder lijden en de waarde van het onroerend goed zal enorm dalen. Na de presentatie van de onderzoeksresultaten wordt iedereen uitgenodigd om in kleine groepjes verder te denken over de wenselijkheid van schaliegas. Al snel blijkt dat de economische schade niet het enige is dat mensen zorgen baart en verschijnen er teksten op de grote vellen zoals: 'Dit mogen wij ons nageslacht niet aandoen,' 'Hiervoor is de Noordoostpolder niet ontwikkeld,' 'Nee, we willen geen aardbeving, we wonen onder NAP,' 'Geld kan beter worden ingezet voor duurzame energie,' 'Als overheid luister je toch gewoon naar al die gemeenten en provincies die tegen zijn,' 'Het is de discussie niet waard (zonde van de energie), iets met risico's en oude energie, dat doe je toch niet meer..!'

Dat schaliegas de transitie naar duurzame energie in de weg zou staan was niet alleen een argument, maar ook een strategie tegen schaliegas. Duurzame energie was voor velen hét antwoord op schaliegas 'want je kunt nu eenmaal niet alleen maar ergens tegen zijn.' Binnen Tegengas werd het deelnemen aan initiatieven rondom duurzame energie steeds meer gezien als een manier om te protesteren tegen schaliegas. Of zoals in de woorden van Bram: 'Laten we minister Kamp laten zien dat wij, de bewoners van de Noordoostpolder, duurzame energie kunnen produceren tegen lagere kosten dan Cuadrilla.'

Hernieuwbare energie als antwoord op schaliegas was niet alleen een belangrijk argument in gesprekken met politici. Het was ook iets wat Tegengassers zelf actief daadwerkelijk begonnen te realiseren, bijvoorbeeld door hun eigen huis en bedrijf energieneutraal te maken. Mensen waren dus niet alleen tegen schaliegas omdat ze

vóór duurzaam waren, maar gingen ook duurzaamheid belangrijker vinden omdat ze tegen schaliegas waren. Omdat hernieuwbare energie nu het energielandschap van de Noordoostpolder bepaalt, staat dit centraal in het hoofdstuk dat hierna volgt.

Wetenschappelijke, objectieve kennis maakt sterk

Eén van de belangrijkste strategieën van Tegengas was het verzamelen en verspreiden van kennis over de negatieve gevolgen van schaliegas. Deze kennis werd gepresenteerd op informatieavonden, maar ook gebruikt voor de lobby bij nationale politici (waarover later meer). Er werd enorm veel werk en tijd gestoken in opdoen van deze kennis en het up-to-date houden van de website waarop deze kennis werd uitgedragen. Het was voor Tegengas belangrijk dat deze kennis objectief en wetenschappelijk was, zodat op basis daarvan solide argumenten geformuleerd konden worden. Om geloofwaardig over te komen, zo was de redenatie, was het niet alleen belangrijk om een breed draagvlak te hebben, maar ook om zich te baseren op wetenschappelijke kennis. Tegelijkertijd hielp die kennis ook bij het creëren van dat brede draagvlak.

Tegengas maakte niet alleen gebruik van het internet, maar ook van wetenschappelijke publicaties om kennis te vergaren. Op basis van bewonderenswaardige zelfstudie, met name door Hylke, maar ook door de arts van het gezelschap, die het volledige, door Amerikaanse medici geschreven compendium doornam, werden de argumenten tegen schaliegas nog eens goed op een rijtje gezet. Om voor eens en altijd de echte, objectief vastgestelde gevolgen van schaliegaswinning in de polder op tafel te krijgen, werd in 2016 CE Delft ingehuurd. Het ministerie had de baten zoals werkgelegenheid voor bedrijven en inkomsten voor de staatskas laten onderzoeken, maar had eventueel negatieve economische effecten niet nader onderzocht. Tegengas wilde ook weten hoeveel banen er mogelijk verloren zouden gaan in toerisme en landbouw, hoeveel inkomstenderving er door imagoschade zou ontstaan en welk effect het zou kunnen hebben op de waarde van grond en woningen. Zij gaf daarom de opdracht aan CE Delft om de negatieve lokale economische consequenties van schaliegas in kaart te brengen. Belangrijk was dat dit externe bureau ook vergelijkbare opdrachten voor ministeries deed; dat zou het rapport nóg geloofwaardiger maken. Dit soort kennis zou niet afgedaan kunnen worden als 'links' of 'activistisch', of als gebaseerd op emotie of lekenkennis. Op die manier zou Tegengas, zo was de gedachte, serieuzer genomen worden als partner, als partij die mee kon doen in het besluitvormingsproces.

Tegengas zette het rapport van CE Delft en het compendium op haar website, naast hun eigen factsheet met alle argumenten tegen schaliegas. In deze factsheet lag de nadruk op de lokale economische gevolgen van schaliegaswinning en op de manier waarop schaliegaswinning bij zou dragen aan klimaatverandering, terwijl het ook de

transitie naar duurzame energie in de weg stond. Tegengas maakte deze kennis niet alleen beschikbaar via de website, maar ook via informatieavonden in de verschillende dorpen.

Informatieavonden

Eén van de kernactiviteiten van Tegengas was het organiseren van informatieavonden in samenwerking met de dorpsraden. Om dit te realiseren kwam iedereen aan de beurt; in elk dorp was er weer een ander lid van Tegengas die de bijeenkomst verzorgde. Meestal waren ze met zijn tweeën of drieën. Soms werden er ook – via het persoonlijke netwerk van Tegengassers – avonden georganiseerd bij sociale clubs zoals de Rotary en de Lions Club.

De presentaties die werden gegeven op deze avonden focusten veelal op de economische consequenties van schaliegaswinning voor de polder. Daarnaast werd het ‘energie-transitie-argument’ benadrukt en werd er dankbaar gebruik gemaakt van ‘wetenschappelijke taal’, met veel getallen, modellen en staafdiagrammen. Zo werd benadrukt dat de gepresenteerde argumenten rationeel en de gebruikte informatie betrouwbaar waren.

De meeste informatieavonden werden afgesloten met een stemming, waaruit bleek dat een grote meerderheid van de aanwezigen Tegengas steunde. Voor de positie van Tegengas waren deze avonden cruciaal om niet alleen binnen de Noordoostpolder steun te krijgen voor haar standpunt, maar ook om richting de nationale politiek duidelijk te kunnen maken dat haar visie representatief was voor de polder.

Zichtbaarheid

Het is nog vroeg als we aankomen bij het huis van Mirjam. We gaan naar binnen door de achterdeur en terwijl we wachten op de anderen laat Mirjam ons haar huis zien om uit te leggen wat ze allemaal hebben gedaan om het huis energieneutraal te krijgen, van het aanbrengen van isolatie in de muren en zonnepanelen op het dak tot het boren van diepe gaten in de tuin voor de warmtepomp. Tijdens de bijeenkomst en met behulp van vele kopjes thee en koffie met cake worden de verschillende vormen van actie tegen schaliegas besproken: een spotprent gemaakt door een lokale tekenaar, een ingestuurde brief bij een nationale krant, een Tegengas team bij de 11-dorpenloop met de cartoon afgedrukt op het T-shirt, buttons,

posters en banners. Tussen al deze onderwerpen door instrueert Mirjam de anderen hoe ze Twitter kunnen gebruiken op de manifestatie in Den Haag komende donderdag en wijst ze op het belang van het maken en delen van foto's.

Voor Tegengas was het belangrijk om zichtbaar te zijn en te blijven. Een terugkerend agendapunt was dan ook altijd het zoeken naar de beste momenten om bijvoorbeeld een persbericht te kunnen sturen en welke (positieve) boodschap dit uit moest stralen. Zeker toen minister Kamp uitstel op uitstel stapelde, was het belangrijk om de aandacht vast te houden. Een grote zorg van Tegengas was dat mensen in zouden dutten, niet alert zouden blijven. Het was belangrijk om te communiceren dat uitstel niet automatisch afstel betekende. Om de problematiek zichtbaar te houden, werd een aantal reguliere kanalen gebruikt zoals Facebook, Twitter en persberichten. Binnen Tegengas werd altijd zorgvuldig nagedacht over hoe nieuws en persberichten gedoseerd konden worden. Menige discussie werd dan ook afgesloten met een vraag of opmerking over wanneer welk nieuwsitem naar buiten kon worden gebracht.

Daarnaast werden er andere, vaak creatieve dingen gedaan om de strijd tegen schaliegas zichtbaar te maken. De boortoren die helemaal in het begin door Hylke in elkaar was gezet, heeft Tegengas vergezeld op heel veel gelegenheden. Een belangrijk agendapunt waren daarnaast de banners, doeken van twee bij twee meter met daarop in grote letters 'Schaliegas NEE!' en 'Liever boeren dan boren!' of 'Laat maar zitten!' Er werd veel moeite gestoken in het verspreiden van de banners die boeren in hun weiland neerzetten. Uiteindelijk werden er zo'n tweehonderd door de hele Noordoostpolder geplaatst.

Twee bij twee meter is best groot, maar het kan natuurlijk nog veel groter. Zo werd er op een gegeven moment besloten dat er een heel tulpenveld zo gekopt zou worden dat vanuit de lucht een plaatje zichtbaar zou worden van een boortoren en een persoon die daarvan wegvlucht, rennend richting de zon als bron van hernieuwbare energie. Dit resulteerde in onze favoriete anti-schaliegas foto van een veld waarop op een formaat van 180 bij 50 meter in groen tegen geel het protest tegen schaliegas wordt uitgebeeld terwijl op de achtergrond het windmolenpark zichtbaar is.

Ook andere lokale gelegenheden werden aangegrepen om Tegengas, en daarmee de mogelijke schaliegasontwikkelingen, meer zichtbaarheid te geven. Zo liep er een Tegengas team mee met de 11-dorpenloop. Voor de teamleden – Tegengasleden aangevuld

met vrienden en familie – werd een speciaal T-shirt gemaakt met daarop een afbeelding van de poldertoren, zwaar beschadigd door de aardbevingen die naar verwachting de winning van schaliegas zouden vergezellen.

Eén van de belangrijkste activiteiten die Tegengas heeft georganiseerd is ‘het schaliegascongres’. Op 12 mei 2015 zat ’t Voorhuys in Emmeloord vol met bewoners, klaar voor een leuke avond, in een mooie zaal, met een professioneel en informatief programma. Om het congres ‘neutraal genoeg, maar niet te neutraal’ te maken, was Lucia van Geuns van TNO uitgenodigd als neutrale spreker. Zij is persoonlijk tegen schaliegas maar ziet als wetenschapper geen doorslaggevende bezwaren en hield een tamelijk positief verhaal over schaliegaswinning in de Verenigde Staten. Marjan Minnesma van Urgenda betoogde overtuigend dat duurzame energie echt het enige echte reële alternatief is. De laatste spreker was Willem Jan Atsma van Schaliegasvrij Nederland, aanzwengelaar van de acties in Boxtel en initiator van het schaliegasverzet in Nederland. Hij durfde als huisarts geen harde conclusies te trekken over de schadelijkheid van schaliegaswinning voor de volksgezondheid, maar maakte wel duidelijk wel dat de bestaande regelgeving zulke risico's niet kon uitsluiten. Als publiekstrekker was Jan Jaap van der Wal, cabaretier en bekend tegenstander van schaliegas, uitgenodigd.

Lobby met politici binnen en buiten de polder

Een belangrijke manier om de besluitvorming en de bijbehorende procedures te beïnvloeden, was lobbyen. De belangrijkste bouwstenen voor de lobby met politici waren het CE Delft rapport over lokale economische schade en het idee van duurzame energie als het antwoord op schaliegas.

Lobbyen gebeurde in de eerste plaats op een heel informele manier binnen het eigen netwerk; zo stond het altijd op de ‘to-do’ list van Tegengas om te proberen lokale politici binnen het eigen netwerk te beïnvloeden. Er zijn echter ook belangrijke lobby momenten geweest waarbij nationale politici het doelwit waren. Zo gingen in 2015 drie representanten van Tegengas samen met iemand van LTO naar Den Haag om te praten met afgevaardigden van verschillende politieke partijen. Ook werden er in 2015 Tweede Kamerleden uitgenodigd om naar de Noordoostpolder te komen waar ze verwelkomd werden door twee Tegengassers en iemand van LTO. Ze kregen een tour langs een aantal groene projecten van de Noordoostpolder. In beide gevallen was de boodschap: investeer niet in schaliegas, maar in duurzame energie.

Schaliegaslabel		
politieke partijen		
A	GL, PvdD, CU	Verbod
B	D66, SP, 50Plus	Nee
C	PvdA, SGP	Ongeschikt
D	PVV	Ongewenst
E	CDA	Nee, mits
F	VVD	Ja, mits

Bron: Tegengas op basis van schriftelijke beloftes 1/2017

Tegengas probeerde niet alleen zittende bestuurders te beïnvloeden, maar ook de verkiezingsprogramma's van verschillende politieke partijen. Tegengas ging hierbij op ludieke wijze te werk; zo ontwikkelde zij een alternatieve stemwijzer in de vorm van een energielabel dat de standpunten van de verschillende politieke partijen over schaliegas vergeleek.

Een ander moment van ludieke lobby was het aanbieden van de alternatieve schaliegas paragraaf in 2015. Toen het Energierapport 2015 in de maak was, vroeg Tegengas aandacht voor schaliegas door een alternatieve schaliegasparagraaf aan te bieden, die de bestaande sectie over schaliegas zou kunnen vervangen. Ook deze tekst bevatte de expliciete boodschap aan minister Kamp dat het veel meer nut zou hebben om in duurzame energie te investeren dan in Schaliegas. In de conclusie staat onder andere:

Gezien de conclusies uit de onderzoeken, de grote maatschappelijke weerstand, het gebrek aan politiek draagvlak en het streven naar een duurzame energievoorziening ziet het ministerie af van de mogelijkheid om tot schaliegaswinning over te gaan. Schaliegas is een fossiele brandstof en past niet bij de transitie naar de volledig duurzame energiehuishouding die we in 2050 willen realiseren. Daarom wordt voorgesteld om schaliegaswinning als optie uit te sluiten en een permanent verbod in te stellen.

Deze tekst werd (uiteraard) niet opgenomen in het Energierapport, dat zich beperkte tot het noemen van een aantal onzekerheidsfactoren, zoals het tempo van de energietransitie, geopolitieke en marktontwikkelingen, technische ontwikkelingen met betrekking tot de veiligheid en inzicht in de hoeveelheid winbaar schaliegas, om daaruit te concluderen dat ‘breed, langjarig onderzoek in internationaal verband’ nodig is. Tegengas ontving echter wel als reactie een uitnodiging om deel te nemen aan de energiedialogen.

Eind goed, al goed

Al vanaf het begin was eigenlijk duidelijk dat schaliegaswinning in Nederland nooit vanzelfsprekend zou zijn. Het ministerie van Economische Zaken kondigde in 2014 aan dat er vooralsnog geen proefboringen naar schaliegas zouden plaatsvinden. Dit moratorium zou nog enkele malen verlengd worden. Ook spraken steeds meer gemeenten zich uit tegen schaliegas en na een motie van de gemeente Noordoostpolder, ingediend en verdedigd door burgemeester Auke van der Werff, tegen het advies van zijn ambtenaren in, verklaarde de VNG zich op 3 juni 2015, met 73% van de stemmen, schaliegasvrij. In juli 2015 weigerde minister Kamp vervolgens de opsporingsvergunning van Cuadrilla te verlengen.

Tegen dat besluit ging Cuadrilla in beroep bij de rechtbank in Rotterdam. Tegengas en enkele van haar individuele leden voegden zich in deze procedure. Een belangrijk argument dat zij aanvoerden tegen de verlenging van de vergunning was wederom het negatieve effect dat opsporing en uiteindelijke winning van schaliegas zou hebben op de economie van de Noordoostpolder. De rechter stelde Cuadrilla echter in het gelijk. Niet op inhoudelijke gronden, maar omdat de Mijnbouwwet destijds geen mogelijkheid bood om verlenging van vergunningen vanwege milieubelangen te weigeren. Minister Kamp, op zijn beurt, ging daartegen in hoger beroep.

Op 15 februari 2018 was er goed nieuws. Minister Wiebes had in de Tweede kamer gezegd dat schaliegas geen optie meer was voor Nederland en Tegengas twitterde opgelucht: ‘Inwoners, ondernemers, overheid, dank voor de steun tegen schaliegas. We gaan nu verder voor energieneutraal NOP! Hiermee leken de boringen definitief van de baan. Kort daarop (14 maart 2018) won Cuadrilla de hoger beroepszaak: de minister moest opnieuw een besluit nemen, nu op basis van de nieuwe Mijnbouwwet. Dit was positief omdat de nieuwe Mijnbouwwet wel de mogelijkheid bood om milieubelangen mee te nemen in de besluitvorming. Bij Tegengas heerste twijfel: kunnen we nou blij zijn, of juist niet? Na een lange reeks van besluiten en tussenbesluiten, werd de motie van Liesbeth van Tongeren (GroenLinks) tegen schaliegas aangenomen door de Tweede Kamer. Alleen VVD, DENK en FvD hadden tegengestemd. Op 23 juli 2018

verklaarde minister Wiebes, op basis van de nieuwe Mijnbouwwet, het bezwaar van Cuadrilla opnieuw ongegrond. Tegengas schreef op Twitter: ‘Goed nieuws, ons werk zit erop!’ Maar pas toen de motie die Suzanne Kröger (GroenLinks) indiende op 14 november 2019 werd aangenomen door de Tweede Kamer, viel definitief het doek voor schaliegas en twitterde Tegengas: ‘Geweldig nieuws, de strijdbijl kan begraven.’

Om het helemaal af te maken won Tegengas in 2019 de Duurzaamheidsaward van de Noordoostpolder. De prijs werd uitgereikt tijdens het symposium ‘De staat van het polder klimaat.’ Avondvoorzitter Jetze Kempenaar (voormalig directeur bij de lokale Rabobank, en vaak aanwezig bij verschillende Tegengas activiteiten) legde uit dat de wisselbokaal in dit geval het beste gezien kon worden als een oeuvreprijs, in plaats van een aanmoedigingsprijs: ‘Het is ook wel eens mooi om die prijs toe te kennen aan iets dat succesvol is afgerond.’

Van Tegengas naar NETwerk

Naarmate het duidelijk werd dat de schaliegasplannen geen doorgang zouden vinden in de polder, kwam de toekomst van Tegengas zelf ook steeds vaker ter sprake op vergaderingen. Een belangrijk discussiepunt hierbij was de verhouding tussen ‘tegen schaliegas’ en ‘voor duurzame energie’ als issue om zich als partnerschap op te focussen. Aan de ene kant werd het belangrijk gevonden om goed in de gaten houden dat Tegengas was opgericht als een partnerschap tégen schaliegas. ‘Duurzaamheid’ was als thema hierbij wel belangrijk, maar niet het belangrijkste. Tegelijkertijd wilde een aantal Tegengassers graag door met de bredere doelstelling van duurzame energie. Dit spanningsveld kwam duidelijk naar voren toen op een vergadering werd voorgesteld om Tegengas op te laten gaan in een platform voor duurzame energie waartoe de gemeente het initiatief had genomen. Voor Tegengas gold immers altijd al, zo was de redenatie, ‘we zijn tegen iets, maar ook voor iets.’ Sommige Tegengassers waren echter bang dat hun achterban niet even vanzelfsprekend vóór duurzame energie zou zijn als tégen schaliegas. Ook voelde het voor velen alsof ze hun autonomie als Tegengas kwijtraakten wanneer ze zouden worden ‘opgenomen’ in een ‘akkoord’ van de gemeente. Uiteindelijk werd men het wel eens, Tegengas zou gewoon blijven bestaan en een aantal van haar leden zou op eigen titel plaatsnemen in het platform dat later Netwerk Energieneutraal gedoopt zou worden.

Het NETwerk bestaat uit het waterschap, de Pioniers van de Toekomst, de gemeente Noordoostpolder, een aantal grote bedrijven en organisaties die het bedrijfsleven vertegenwoordigden en Tegengas zelf. Tijdens de startbijeenkomst van het NETwerk op 6 juli 2017 werd, na enkele verwijzingen naar het pioniersverleden en hoopvolle

bespiegelingen over succesvolle investeringen in de energietransitie als weg naar de toekomst, de intentieverklaring ondertekend om te komen tot een duurzaam Noordelijk Flevoland. Een belangrijke drijfveer achter het NETwerk is dat energie in de Noordoostpolder ‘eigen’ moet zijn. Op de eerste vergadering van het NETwerk werd duidelijk gesteld dat hernieuwbare energie ‘van, voor en door de Noordoostpolder’ moest zijn. Dit werd zo uitgelegd: ‘Energie van haar eigen inwoners en bedrijven als degene die horen te profiteren van de revenuen; energie door lokale mensen en bedrijven, vertrouwend op eigen kracht; en energie voor de Noordoostpolder, zoveel mogelijk lokaal gebruiken en eventueel ook opslaan.’ Zo is men er bijvoorbeeld niet blij mee dat ‘99 procent’ van de elektriciteit van het windpark door de NS wordt afgenomen, ‘terwijl wij hier niet eens een station hebben.’ Zoals René, één van de initiatiefnemers van een groot zonnepark tussen de molens van het windpark het zegt tijdens de eerste bijeenkomst van het NETwerk: ‘We moeten de regie van ons eigen gebied houden, we zijn nu nog de baas, het is nog maagdelijk schoon. Er zijn nog geen projectontwikkelaars, we moeten snel zijn, anders gaan we de bietenbrug op!’

Ten tijde van de oprichting van het NETwerk was duurzame energie in de Noordoostpolder overigens al echt geen vreemde meer. Zoals we hierna zullen zien hebben windmolens en zonnepanelen in de Noordoostpolder al een langere geschiedenis.

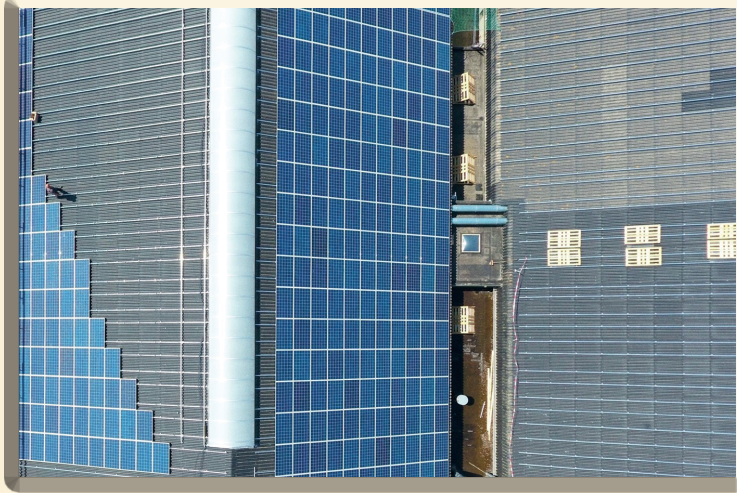
‘Het moet wel gezellig blijven’

Het verzet door beide groepen in de Noordoostpolder, zowel tegen kernenergie als tegen schaliegas, was niet alleen efficiënt en doelgericht, maar ook een sociaal gebeuren met gezelligheid, aandacht voor elkaar en opbloeiende vriendschappen. Om een polderbrede samenwerking mogelijk te maken en succesvol acties en activiteiten te kunnen organiseren waren voor zowel de Werkgroep Kernenergie als Tegengas de sociale relaties met voor- en tegenstanders van hun zaak cruciaal. Zorgvuldig opgebouwde kennis speelde een belangrijke rol om draagvlak binnen de polder te creëren, maar ook om een stem op te eisen in de landelijke besluitvorming.

Ook relaties met lokale ondernemers waren belangrijk. Zo kon de Werkgroep leunen op kringloopwinkel Het Goed als vergaderruimte en om geld binnen te halen door de verkoop van stickers. Daarnaast kwamen veel materialen voor acties hiervandaan. Ook voor Tegengas was de band met het bedrijfsleven handig bij het voorzien in de materiële kant van acties. Bovendien was het voor de Tegengas belangrijk, zowel met betrekking tot het lokale draagvlak als voor de lobby met landelijke politici, dat veel lokale ondernemers zichtbaar onderdeel waren van Tegengas.

Goede contacten met de media waren belangrijk om specifieke acties, zoals de bezetting van de poldertoren of de publicatie van een onderzoeksrapport zichtbaar te maken en om de nadelen van kernenergie dan wel schaliegas keer op keer voor het voetlicht te krijgen. Voor de Werkgroep was het hierbij geen probleem om de openbare orde te verstoren, al dan niet in overleg met de betrokkenen. Tegengassers zouden dat nooit doen.

Duurzame energie was voor beide groepen een belangrijk thema. Iedereen die wij spraken, vond het belangrijk om niet alleen problemen en nadelen voor het voetlicht te brengen, maar om ook actief na te denken over oplossingen voor het energievraagstuk. Dit wordt ook zichtbaar in de voortvarendheid waarmee – nu schaliegaswinning van de baan is en Tegengas feestelijk is opgeheven – het doel om in 2030 energie neutraal te zijn, wordt opgepakt door Netwerk Energieneutraal.

Hoofdstuk 5.

Wind en Zon

De eerste zonne- en windenergie in de Noordoostpolder werd al geproduceerd voordat het NETwerk werd opgericht in 2017. Deze duurzame energie-initiatieven werden met name in het begin ingegeven door zakelijke motieven, en niet zozeer door ideeën over duurzaamheid. Langzaam maar zeker werd duurzame, groene energie echter de norm; zakelijke investeringen maakten hernieuwbare energie in de Noordoostpolder zichtbaar en daardoor steeds vanzelfsprekender. Investeren in wind en zon wordt nog steeds als een aantrekkelijke zakelijke optie gezien, maar gaat steeds vaker hand in hand met ideeën over duurzaamheid en klimaatverandering. In dit hoofdstuk zoomen we in op de twee belangrijkste duurzame energiebronnen in de Noordoostpolder: wind en zon.

Wind

Langs de dijken van het IJsselmeer staat één van de grootste windparken van Nederland. Voor velen de trots van de Noordoostpolder, voor anderen, met name inwoners van Urk, een doorn in het oog. De 86 windturbines – jaarlijks goed voor 1,4 miljard kWh energie – op land en in het water zijn dan ook indrukwekkend groot, bijna intimiderend. De rechte lijnen waarin ze staan opgesteld, brengen echter ook een bepaalde rust en vormen daarmee een afspiegeling van het Noordoostpolder landschap. Hiermee vergeleken lijken de plukjes windmolens in de rest van Flevopolder rommelig en ongeordend. Het Windpark Noordoostpolder bestaat uit drie deelprojecten, waarvan twee op het land en één in het water. Hoewel het windpark vandaag de dag het duurzame visitekaartje van de polder is, hebben met name zakelijke en financiële overwegingen een belangrijke rol gespeeld in het tot stand komen van het windpark.

Een windmolen als reclamezuil

De eerste windmolen in de Noordoostpolder werd aangeschaft door de vader van Cees Tolsma. Cees Tolsma zelf zou later voorzitter van het gehele windpark worden. Maar ver voor die tijd, in 1981, kwam zijn vader op een goede dag thuis van een landbouwbeurs in Denemarken met – en dit had niemand verwacht – een windmolen. De familie Tolsma was op zoek naar een manier om hun bedrijf in koel- en ventilatie installaties voor opslag van agrarische producten te diversificeren. Een jaar met slechte oogsten betekende een jaar geen bestellingen voor koel- en ventilatie installaties, een kwetsbare situatie. Windmolens leken de toekomst. Ze besloten om distributeur te worden van Deense windmolens en om daar ruchtbaarheid aan te geven plaatsten ze deze eerste windmolen naast het bedrijf. Grote reclameborden waren niet toegestaan, maar deze blikvanger wel. In eerste instantie leek het goed te lopen, maar uiteindelijk bleven maar twee aanvragen voor een windmolenpark over, die op het laatst ook sneuvelden omdat niemand wist hoe het juridisch in elkaar stak. Uiteindelijk hebben ze maar één molen verkocht.

Aardwarmte

In Luttelgeest is paprikateler Hoogweg jaren bezig geweest met de voorbereiding voor het boren naar aardwarmte. In het voorjaar van 2018 was het eindelijk zo ver. Er waren inmiddels drie putten van 1800 meter diepte geboord en inderdaad bleek de verwachte warmte in de diepe grondlagen aanwezig. Hiermee moest de investering van ongeveer 20 miljoen euro worden terugverdiend. In maart 2019 heeft Hoogweg volop de aardwarmte in gebruik kunnen nemen en het water bleek zelfs nog vijf graden warmer dan gehoopt. Hiermee kan deze grote paprikateler voor 70% in zijn warmtebehoefte voorzien, maar moet nu wel CO₂ inkopen om de groei in de kassen te stimuleren. Geothermie is voor dit bedrijf een belangrijke stap om de productie duurzamer te maken, met onder andere warmtepompen, een gesloten afvalwater systeem en biologische gewasbescherming. Dit project heeft inmiddels navolging gekregen van andere grote glastuinbouwers in Luttelgeest die in maart 2020 zijn gaan boren naar aardwarmte en bovendien investeerden in duurzame oplossingen zoals grootschalige wateropslag en zonne-energie.

Het was in die tijd niet moeilijk om een gemeentelijke vergunning te krijgen voor een solitaire windmolen. Hoewel duurzaamheid als thema niet echt een rol speelde, was het wel net de tijd dat de Poldertoren werd bezet als onderdeel van het protest tegen kernenergie. Volgens Cees Tolsma hielp dat wel mee. Ook Tjitte de Groot, samen met Piet Meulendijks initiatiefnemer van Westermeerwind, had geen problemen om een vergunning te krijgen voor zijn eigen windmolen. Hij wilde graag zijn boerenbedrijf uitbreiden, maar door het pachtstelsel was het moeilijk om aan land te komen. Hij ging naar de gemeente om een vergunning voor één grote windmolen aan te vragen: ‘Dat leek me mooi, extra inkomsten, met weinig arbeidskosten.’ Daar aangekomen hoorde hij dat zijn buurman met dezelfde plannen rondliep en ze besloten samen verder te gaan. In lijn met de ideeën van de Werkgroep Kernenergie, zag hij windenergie als een alternatief voor een kerncentrale: ‘Er was toen ook het plan van een kerncentrale, ik had daar bedenkingen bij en dacht, als er molens komen, dan wellicht geen kerncentrales. Het was dus eigenlijk ook een vorm van bestrijding.’

Eind jaren '90 paste de gemeente Noordoostpolder haar windmolenbeleid aan. Windmolens moesten voortaan worden geclusterd om verrommeling van het landschap tegen te gaan. Als onderdeel van het beleid ‘uitsterfconstructie solitaire windmolens’ is het sinds 1999 daarom niet meer mogelijk om een vergunning te krijgen voor solitaire windmolens. Dit leidde tot protesten van 26 boeren (verenigd in de Vereniging van

Windturbine-eigenaren IJsselmeerpolders), die de inkomsten van hun solitaire windmolen liever niet wilden missen. Het protest mocht niet baten, ook vergunningen voor bestaande solitaire molens konden niet meer vernieuwd worden; het gemeentebeleid was volledig gericht op de realisatie van het windpark in 2016.

Boeren met windplannen

Technologische innovaties, groeiende milieuambities van opeenvolgende kabinetten en het voortvarende windbeleid van de provincie Flevoland en de gemeente Noordoostpolder brachten de plannen voor een windpark na 1998 in een stroomversnelling. Het Rijk liet de keuze voor de locatie van het park aanvankelijk over aan de lagere overheden, en de realisatie ervan aan ‘windboeren’. De dijken aan de westkant van de polder werden door de gemeente aangewezen voor de grootschalige productie van windenergie. Dat was geen nieuwe locatie, want de eerste plannen voor een windpark in het IJsselmeer lagen er al in 1977, het jaar waarin de regering deze locatie ook aanwees als potentiële plek voor een kerncentrale. In 1986 maakte het elektriciteitsbedrijf IJsselmij uit Zwolle de bouw bekend van een lange rij windmolens langs de dijk bij Urk. Na een uitbreiding in 1991 was met in totaal vijftig turbines korte tijd het grootste windpark van Europa. In deze tijd juichte ook Urk de windmolens toe en ontstond er zelfs strijd over de naam: Windpark Espel of toch Windpark Urk?

De gemeente nodigde ongeveer 100 ‘boeren met windplannen’ (verenigd in de bedrijven NOP Agrowind en Westermeerwind) en duurzaam energiebedrijf Innogy uit om een plan uit te werken voor de realisatie van het windpark. Die groep groeide uit tot Koepel Windenergie Noordoostpolder, met daarin alle initiatiefnemers verenigd. Dit plan werd in 2002 ondertekend en unaniem goedgekeurd door de gemeenteraad van de Noordoostpolder. De gemeente Noordoostpolder was in deze fase dus in belangrijke mate betrokken bij de procedures rondom de vergunningen die nodig waren om aan de rand van de polder en in het IJsselmeer het windpark te creëren. Later heeft het ministerie dat door middel van een beroep op de Rijkscoördinatieregeling naar zich toe getrokken.

Tjitte de Groot is samen met zijn buurman Pieter Meulendijks eigenaar van de 48 molens van het Westermeerwind gedeelte van het park en inmiddels ook betrokken bij de ontwikkeling van andere windparken buiten de Noordoostpolder. Hij vertelt graag over de begintijd:

Tjitte weet het nog goed, dat Pieter en hij voor het raam van zijn woning naar buiten zaten te kijken en concludeerden dat 'als je hier ergens windmolens wil neerzetten is in het water langs de dijk de beste plaats. Het kan dus niet anders of iemand gaat dat ooit doen. Dat kun je dan maar het beste zelf zijn.' Ze richtten in 1996 Westerveerwind BV op om een groot windpark in het IJsselmeer te bouwen. De reden is duidelijk: 'Het is een mooie business en de landbouw was toen in mineur. Dit leek enorme mogelijkheden te hebben, dus: aan de slag.'

Hoewel Pieter en Tjitte de initiatiefnemers zijn, hebben ze het zeker niet alleen gedaan. Zonder relaties met sterke medestanders had het niet gekund. 'Wij waren onervaren boeren', aldus Tjitte. Hun relatie met Siemens hielp bijvoorbeeld bij het bij elkaar krijgen van het benodigde geld: 'We moesten voor kapitaal naar de bank, dan helpt het als Siemens vijftien jaar garantie geeft op 96% beschikbaarheid.' Siemens was de leverancier van de windturbines en garandeerde dat deze gedurende vijftien jaar minimaal 96% van de tijd bedrijfsklaar zouden zijn. Echter, ook met Siemens erbij ging het zeker niet vanzelf. Het gehele proces heeft dan ook twintig jaar geduurd. Dat is erg lang, voor de meeste ondernemers té lang. Volgens Tjitte moet je er echt boer voor zijn om dat te kunnen doen, want 'als boer leef je voor je bedrijf en breng je je eigen uren niet in rekening.' Boeren denken volgens hem anders dan bedrijfseconomen: 'Als boer zaai je in het voorjaar, voordat je een prijs weet. Dat speelt hier ook, vooruitkijkend weet je niks, maar je weet: goed proberen, het moet lukken als je goed probeert.'

En het lukte. In juni 2017 werd het windpark officieel geopend. Bij het windpark kwam ook een bezoekerscentrum: '11 Beaufort'. Ook hier had de gemeente veel invloed op. Via een prijsvraag konden verschillende partijen zich inschrijven. Toen de eerste partij de financiering niet rond kreeg, werd de opdracht toegewezen aan de familie Renne. Ook zij zagen de kans om via het windpark hun bedrijf te diversificeren. Ze waren daar al mee begonnen toen ze naast hun akkerbouwbedrijf in 2005 begonnen met het van huis uit verkopen van zelf geproduceerd vlees, een paar jaar later uitgebreid met streekproducten. Zowel de streekproducten als het windmolenpark worden gepresenteerd als 'typisch Noordoostpolder'.

‘Een windmolen is mooier als je ervan profiteert’

Voor veel boeren was het een financiële overweging om te investeren in het windpark. Dit gold voor de boeren die aan de wieg van het windpark stonden, maar ook voor mensen die later aandelen in het windpark kochten. Bij de vergunningverlening van Westermeerwind werd afgesproken dat een gedeelte van de aandelen van het windpark verkocht zouden worden aan boeren en andere inwoners uit de Noordoostpolder. Toen in februari 2019 de intekening plaatsvond, investeerden omwonenden in totaal 9 miljoen in het windpark, zo'n 3 procent van de totale waarde. Met name het fonds voor leningen met een lager risico en mogelijkheid om al vanaf 500 euro in te stappen bleek populair.

Er zijn ook andere manieren om van het windpark te profiteren. Boeren die tussen de windmolens in wonen, maar niet mee wilden doen met het park, krijgen bijvoorbeeld hun energierekening vergoed. Verder ontvangen de betrokken dorpen – Creil, Espel, Rutton, Tollebeek en Nagele – die hun uitzicht over de dijk zien veranderen, via hun dorpsraden de komende twintig jaar jaarlijks elk 10 duizend euro uit een windfonds. Rutton heeft dat geld bijvoorbeeld gebruikt voor de ontwikkeling van Het Klavier, een accommodatie voor onderwijs, kinderopvang, peuterspeelzaal, sport- en dorpshuis.

Uit verschillende hoeken klonk, en klinkt nog steeds, ook kritiek. Veel weerstand tegen het windpark kwam uit Urk. De inwoners van Urk profiteren niet direct van het windpark, maar kijken er wel op uit. Bovendien werden ze niet betrokken in het aanwijzen van de locatie van het windpark. Hoewel ons onderzoek zich niet specifiek op Urk heeft gericht, en wij niemand uit Urk zelf over het Windpark hebben gesproken, zou dit stuk niet volledig zijn zonder de belangrijkste bezwaren van Urk Briest, de lokale actiegroep, tegen het windpark te noemen.

Voor Urk Briest vormen de windmolens een ‘Ijzeren Gordijn’, waardoor Urks historische skyline dreigde te verdwijnen. Daarnaast zouden de toplichten van de windmolens op land voor lichtverstoring zorgen. Volgens Urk Briest zijn windmolens schadelijk voor vogels, zijn ze bedreigend voor de scheepvaart en brengen ze mogelijk schade toe aan de dijken. Windmolens verpesten het IJsselmeer als ‘ecologisch hart van Nederland’. Urk Briest zou liever zien dat de energietransitie gerealiseerd zou worden door middel van zonnepanelen, warmtekrachtcentrales en windparken in de Noordzee.

De argumenten van Urk Briest zijn ingebed in een breder gevoel van buiten spel gezet worden. Op de website van Urk Briest staat bijvoorbeeld: ‘Het windpark heeft op geen enkele gemeenschap zoveel impact als op Urk. Desondanks heeft Urk geen enkel recht van zeggenschap en inspraak. Net als tijdens de inpoldering, toen het voormalig eiland bewust werd buitengesloten buiten de ‘modelpolder’ Noordoostpolder, wordt

Urk opnieuw monddood gemaakt en buitenspel gezet.’ Ook in een artikel in Trouw wordt dit door één van de actievoerders tegen het windpark, Van Loosen, benoemd: ‘Toen meepraten met de initiatiefnemers van het nieuwe windpark niet mogelijk bleek, kwam een oud sentiment naar boven: Het gevoel van de oude eilanders in de voormalige Zuiderzee versus de pionierende poldermensen die al sinds de drooglegging in 1942 weinig van Urk moesten hebben.’ Uiteindelijk geeft het ministerie toch een beetje ruimte voor de belangen van Urk en schrapt de zeven molens die het dichtst bij het plaatsje zouden komen te staan uit het plan.

Maar ook uit de Noordoostpolder zelf kwam verzet, met name tegen de vermeende belangenverstrengeling van personen die een rol speelden in zowel het windpark als het waterschap. Er zijn twee actiecomités actief: Tegenwind en Stichting de Rotterdamse Hoek. In de lokale politiek was Berthoo Lammers (fractievoorzitter van ONS Noordoostpolder) een fervent tegenstander. Hij betitelde de gang van zaken rond het Windpark Noordoostpolder als ‘een schandelijke vertoning van een falende minister en een aantasting van de democratie.’ Op verschillende websites wordt bijvoorbeeld over de initiatiefnemers van, en investeerders in, het windpark gesproken als ‘kapitalisten met dubbele petten’ en ‘windpark mafia.’ Onder het mom van duurzaamheid zouden deze mensen veel verdiend hebben. De weerstand tegen de ongelijke verdeling van de baten van het windpark wordt ook breder gedragen in de polder. Tegenstanders vinden het oneerlijk dat een windmoleneigenaar per jaar 1 miljoen winst maakt, een grondeigenaar 100.000 euro opstrijkt, terwijl andere omwonenden binnen een cirkel van 650 meter slechts een vergoeding van 3000 euro krijgen. Omwonenden in Creil probeerden bijvoorbeeld iets aan deze ongelijke verdeling te doen door planschade vergoed te krijgen omdat hun huizen door de aanwezigheid van windmolens minder waard zouden worden.

Zon

In de tijd dat een enkele windmolen uitgroeide tot een windpark, werden ook zonnepanelen steeds populairder in de polder. Boerenschuren met duizenden zonnepanelen, particulieren die waar mogelijk zonne-energie proberen op te wekken, verregaande plannen voor grote zonneweiden. In de Noordoostpolder wordt op veel verschillende manieren – grootschalig of kleinschalig, ‘maar altijd op een manier die bij de polder past en inpasbaar is binnen het landschap’ aldus Jos Bus, CDA-raadslid – gezocht naar het optimaal benutten van de zon als energiebron. Zon wordt nu als dé manier gezien om het streven van de gemeente om in 2030 energieneutraal te zijn, te halen. Daarbij is het belangrijk dat de zon als energiebron niet alleen veel opties biedt om zelf te produceren, maar ook duurzame energie toegankelijk kan maken voor inwoners van de polder die niet zelf in duurzame oplossingen kunnen investeren.

Daken vol panelen

Een belangrijke manier om duurzame energie op te wekken is door zonnepanelen te plaatsen op de daken van (boeren)schuren. Dit is niet alleen onder boeren populair, ook andere ondernemers kiezen ervoor om op deze manier hun bedrijf te diversificeren. Zo heeft Annette na een paar jaar betrokkenheid bij Tegengas een gigantische hoeveelheid zonnepanelen op het dak van haar koel- en vrieshuizen gelegd: ‘Zonnepanelen op elke vierkante meter dak die het gewicht kan dragen.’ Daken vol zonnepanelen zijn echter niet per sé een zorgeloos bezit. Het verhaal van Bart is illustratief voor de overwegingen die gemaakt worden bij de keuze hiervoor:

Tijdens ons gesprek is een tiental mensen al een heel eind op weg met het vol leggen van het dak van de grote schuur met zonnepanelen. 1784 moeten het er worden. In de bedrijfskeuken vertelt Bart ons hoe hij in 2010 als werknemer het bedrijf van zijn baas overkocht. Al vanaf het begin zat hij daardoor met een enorme schuld. Het leek dus wel aantrekkelijk toen hij van verschillende kanten werd benaderd door bedrijven van buiten de Noordoostpolder met de vraag of hij zijn dak wilde verhuren, zodat zij daar zonnepanelen op zouden kunnen leggen. Voor hemzelf was het een te grote investering.

In het jaarlijkse gesprek met de bank bleven de zonnepanelen echter terugkomen als mogelijke investeringsoptie. Toen de bank uiteindelijk zei: ‘Zonnepanelen financieren we blind,’ heeft hij alsnog het extra geld geleend. Een lastige keuze, want financieel is het toch al niet zo aantrekkelijk om boer te zijn: ‘Met kerst heb ik wel eens gedacht, ik zet een bord in de tuin, ik ben er klaar mee.’ Er moesten meer inkomsten komen, maar moet je dan investeren in een schuur of in zonnepanelen? ‘Vier ton op het dak is dood geld, er ligt een deel van m’n bedrijf op het dak.’ Daarmee houd je dus minder ‘levend geld’ over, geld in bollen of in land, datgene waar het echt om draait.

Toch vormen de panelen een belangrijke oplossing van zijn probleem. Zonnepanelen leveren namelijk rendement op zonder dat er veel arbeid in gaat zitten. Je kunt je geld wel in meer land, bollen of een schuur steken, maar die leveren alleen maar rendement op wanneer ook de hoeveelheid arbeid toeneemt. ‘Bovendien is het duurzaam en dat is sowieso ‘hot’ in de maatschappij,’ beredeneert Bart en vervolgt: ‘Voorlopig kost het alleen geld, pas na 8 of 9 jaar sta je quitte. Dan, als je geluk hebt, ga je profiteren [...] Ik hoop niet dat zonnepanelen het asbest van de toekomst blijken te zijn.’

Uit het verhaal van Bart komt een aantal dingen naar voren, die ook terugkomen in andere interviews over investeren in duurzame energie. Het is, ten eerste, een enorme investering, die misschien niet erg arbeidsintensief is, maar waarvan het rendement wel behoorlijk op zich kan laten wachten. In veel gevallen zijn, ten tweede, de overwegingen die voorafgaan aan een de aanschaf van zonnepanelen financieel en bedrijfsmatig van aard. Duurzaamheid is een thema dat pas later in overweging wordt genomen, en vaak met name omdat dat bedrijfsmatig handig is. Soms is duurzaamheid wel een belangrijke drijfveer en worden er creatieve oplossingen bedacht om de aanschaf mogelijk te maken en passend binnen de bedrijfsvoering, zoals in het geval van Dirk:

Dirk is een biologische boer die zijn zonnepanelen heeft gerealiseerd door het te koppelen aan een uitbreiding van zijn klantenbestand. Hij is niet naar de bank gegaan voor een lening, maar heeft zijn panelen 'ge-crowdfund via groenteclubs'. Groenteclubs zijn groepjes consumenten die zich in groepen organiseren om gezamenlijk rechtstreeks bij de boer te kunnen kopen om vervolgens de groente onderling te verdelen. Op die manier worden de kosten van tussenhandel vermeden en dat is goed voor de portemonnee van zowel de boer als de consument. In dit geval betalen de leden van de groenteclub echter in één keer een groot bedrag in plaats van een klein beetje elke week. Van dit geld heeft Dirk zonnepanelen gekocht, die hij vervolgens afbetaalt in de vorm van groente leveringen aan de groenteclub.

Zonneweides

Naast het gebruik maken van schuurdaken om zonnepanelen op te leggen, wordt steeds meer gezocht naar plekken om zonneweides te creëren voor het grootschalig opwekken van zonne-energie. Net als bij de windmolens, werd, om verrommeling van het landschap tegen te gaan, besloten een duidelijk beleid te maken met betrekking tot het opwekken van zonne-energie. Er werden begin 2019 door de gemeente specifieke plekken in de polder aangewezen als 'zonneweide bestemming'. Belangrijke leidraad hierbij is dat het in het landschap van de Noordoostpolder past. In het beleidsstuk 'Zon in de Polder' staat hierover:

Voorkomen moet worden dat door de aanleg van zonneweides een rommelig en versnipperd beeld ontstaat. De Noordoostpolder is een 'man-made' landschap, waarin nieuwe elementen en functies zoals zonneweides in principe prima een plek moeten kunnen krijgen. Wel moeten daarbij de karakteristieken van dit landschap (zoals rechtlijnigheid, weidsheid en uniformiteit) gerespecteerd en herkenbaar blijven. De veranderingen in het landschap als gevolg van de energietransitie moeten worden vormgegeven op een manier die past bij de polder: robuust, eenduidig en helder.

Het land tussen de windmolens van het on-shore gedeelte van het windpark is aangewezen als prioritaire plek voor de ontwikkeling van zonneweides, maar ook het glastuinbouwgebied en de omgeving van het Nederlands Lucht- en Ruimtevaartcentrum bij het Waterloopbos worden geschikt geacht. De inpassing in het landschap speelt dus ook bij zonneweides en is een belangrijke reden om te kiezen voor de locatie bij de windmolens. Jos Bus: 'Daarom die grote concentratie aan de dijk, daarmee wordt een grote doelstelling gehaald, maar het is wel ingepast, minder aanwezig, minder rommelig (...) het accentueert veel minder, het is als het ware een soort potloodstreep langs de dijk.'

Houtvergisting

Voor Dieter Baas pasten de sterke prijsfluctuaties van gas slecht bij zijn lange termijncontracten voor het leveren van grote hoeveelheden planten aan supermarkketens en bouwmarkten. Om controle te krijgen over zijn energiekosten, schafte hij in 2010 zijn eerste houtvergasser aan. Deze techniek zorgde niet alleen voor stabiele prijzen maar vergde ook weinig werk. 'We zijn tenslotte tuinders' en daar hoort niet bij dat je de hele tijd in moet zitten over de warmteproductie: 'Het is niet de goedkoopste oplossing, maar wij willen er geen werk aan hebben.' 'Er geen werk aan hebben' bleek relatief want voor zijn inmiddels twee houtvergassers heeft Dieter Baas fulltime een stoker in dienst. Zijn houtvergassingsinstallatie is extra duurzaam omdat ze puur het snoeihout van de gemeente stoken. Destijds speelde duurzaamheid geen rol in de overwegingen en ging het puur om de bedrijfszekerheid, maar tegenwoordig is duurzaamheid wel echt een toverwoord geworden: 'We dragen het wel uit, maar de tussenhandel was lang totaal niet geïnteresseerd, daar is pas recent verandering in aan het komen.'

Lokale ondernemers spelen bij het creëren van deze zonneweides opnieuw een belangrijke rol. Eén van hen is Paul, die ook betrokken was bij het opzetten van het windpark:

Het basisidee is simpel, legt Paul uit: Op de grond tussen de bestaande windmolens wil hij zonnepanelen leggen, 15 kilometer lang bij 20 meter breed. Die grond bestaat uit te veel kleine stukjes voor een modern boerenbedrijf. Ze worden nu nauwelijks gebruikt, er worden hoogstens wat schapen gehouden. Terwijl het de ideale plek is voor een grootschalige zonneweide omdat de hoogspanningsleiding, die er al ligt voor het windpark, ook gebruikt kan worden voor de zonnestroom.

Hoewel hij er als ondernemer in zit, staat voor hem voorop dat dit een project voor de bewoners van de Noordoostpolder moet worden. Of zoals zijn mede-bestuurslid Aart het uitdrukt: 'Iedereen moet mee kunnen doen, met name de energie-armen van deze wereld. Mensen in een huurhuis of mensen met weinig geld kunnen anders de stap van verduurzaming niet maken.' Paul vertelt dat hij dankzij het financiële succes van NOP Agrowind eigenlijk niet meer hoeft te werken, maar hij wil verder en nu de hele Noordoostpolder energieneutraal maken. Hij wil er bewust niet zelf aan verdienen en heeft daar ook een heel duidelijke reden voor: 'Dat geeft een verkeerd beeld.' Het moet juist een project worden waar iedereen aan mee kan doen. Dit wordt georganiseerd via een abonnement en de postcoderoos: 'Een bijstandsmoeder kan zo ook besparen, het is belangrijk dat het project voor iedereen toegankelijk is, dat creëert draagvlak, solar is mooier als je eigenaar bent.' 'Elke nieuwe baby krijgt een aandeel, dat creëert draagvlak,' stelt hij nuchter vast. Bij het creëren van zonneweides is het dus nog meer dan bij het windpark expliciet de bedoeling dat huishoudens die niet zelf een grote investering kunnen doen toch mee kunnen profiteren.

Het sociale aspect is ook om een andere reden belangrijk: 'Als je samen in een project zit, ben je afhankelijk van elkaar, dan leer je elkaar weer kennen en leer je om samen te werken, dat is ook een vorm van duurzaamheid. [...] Het is ook een manier om 'van de dam te komen,' zegt hij, en bovendien: 'Samen organiseren is leuk.' Dit sociale aspect maakt het ook belangrijk om snel zelf het initiatief te nemen, voordat anderen het hier komen doen: 'Je moet niet je eigen gebied verkwanselen.' Het is daarbij wel handig dat ze nu weten hoe je dit soort projecten moet aanpakken: 'We hebben de kennis opgedaan, die moeten we nu gebruiken.'

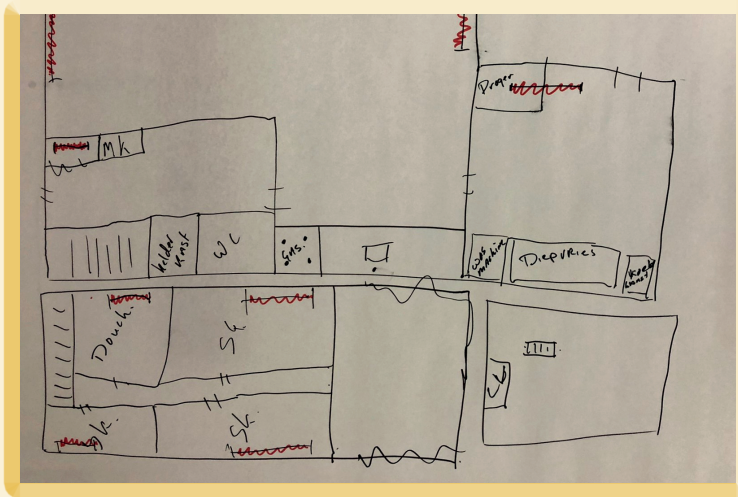
Ook de gemeente heeft geleerd van het windpark en stelt nu hogere eisen aan de wijze waarop bewoners betrokken worden bij de zonneweide. Zo moeten initiatiefnemers van zonneweides bewoners vroegtijdig informeren en mee laten denken, zorg dragen voor compensatie bij geleden schade, bewoners de mogelijkheid bieden tot mede-eigenaarschap en ófwel energie leveren aan lokale gebruikers, óf die op het net verkopen en vervolgens een gedeelte van de opbrengst afdragen aan een duurzaamheidsfonds waarmee de verdere energietransitie gestimuleerd kan worden. Zoals CDA-raadslid Jos Bus het kort samenvat: 'Die windmolenparticipatie, daar heeft de minder draagkrachtige groep niks aan. Met zo'n duurzaamheidsfonds kun je dat wel bereiken.'

Postcoderozen

Een andere manier om bewoners te laten participeren in zonne-energie, is het systeem van de postcoderoos. Een postcoderoos maakt het mogelijk om met een groep van deelnemers te investeren in zonnepanelen op een dak (bijvoorbeeld een school, schuur of sporthal). De deelnemers verenigen zich in een coöperatie en investeren gezamenlijk in de plaatsing van zonnepanelen. Deelnemers moeten in hetzelfde of een aangrenzend postcodegebied als de zonnepanelen waar ze energie van afnemen, wonen. Voor de individuele deelnemer geldt dat hij/zij over de door zijn/haar investering geproduceerde energie geen energiebelasting hoeft te betalen op zijn/haar eigen energierekening. Voorwaarde voor een postcoderoosproject is dat een lokale coöperatie eigenaar is van de zonnepanelen. In de Noordoostpolder zijn er inmiddels drie van zulke projecten gerealiseerd. Voor Franck, die samen met anderen aan de wieg stond van de Energiepioniers, zijn betaalbaarheid en toegankelijkheid van duurzame energie hierbij de kern. Een energiecoöperatie moet er voor iedereen zijn en niet worden gemonopoliseerd door enkelen, aldus Franck. De opbrengsten gaan terug naar de samenleving met het doel om mensen weer meer bij elkaar te brengen. De coöperatie is er juist ook voor hen die niet zelf kunnen investeren, maar toch hun energie-huishouden willen verduurzamen.

Tot slot

Als gemeente streeft de Noordoostpolder ernaar om in 2030 energieneutraal te zijn. In eerdere hoofdstukken zagen we dat in de jaren zeventig door de Werkgroep Kernenergie al aandacht werd gevraagd voor alternatieve vormen van energie, en hoe Tegengas langzaamaan steeds meer ging focussen op het vóór duurzame energie zijn als een alternatief voor schaliegas. De rol van boeren en andere ondernemers is echter, zoals dit hoofdstuk liet zien, ook cruciaal geweest voor het steeds 'normaler' worden van (het streven naar) groene, hernieuwbare energie. Aanvankelijk investeerden veel ondernemers in duurzame energieproductie vanuit een winst oogmerk, maar langzaamaan begon duurzaamheid, of in ieder geval het imago ervan, een rol te spelen. Ook het gemeentebestuur speelde hier een belangrijke rol in. In het realiseren van de lokale energietransitie zien we de doortastende en efficiënte werkwijze terug die zo kenmerkend was voor zowel de Werkgroep Kernenergie als voor Tegengas.

Hoofdstuk 6.

Een duurzaam (t)huis

Ideëen over fossiele brandstoffen, een duurzame toekomst en hernieuwbare energie krijgen niet alleen vorm in partnerschappen zoals Tegengas, in windparken en zonneweides of in beleidsdocumenten van de gemeente, maar komen ook naar voren in het energieverbruik en -productie in het dagelijkse leven van particulieren. In ons onderzoek hebben we daarom ook gekeken naar hoe mensen thuis omgaan met (duurzame) energie en de energietransitie. Wat voor keuzes worden er in en rondom het huis gemaakt met betrekking tot duurzaamheid en wat zijn hierbij de belangrijkste afwegingen? De antwoorden op dit soort vragen zijn voor huurders van sociale huurwoningen heel anders dan voor huiseigenaren, met name omdat huurders geen volledig zeggenschap hebben over de renovaties die gerelateerd zijn aan het verduurzamen van hun huis.

Zelf investeren

Een belangrijke manier waarop de particulieren die wij spraken vormgeven aan een fossielvrije toekomst is het zelf investeren in duurzame oplossingen in huis. Voor velen

is de eerste stap het aanschaffen van zonnepanelen voor eigen energieopwekking. Anders dan windmolens zijn zonnepanelen betrekkelijk eenvoudig aan te schaffen voor particulieren: het is relatief goedkoop, vergunningsvrij en gesubsidieerd. Dat maakt het financieel aantrekkelijk, wat voor velen een belangrijke rol speelt in het verduurzamen van hun huis. Zo legt Walter ons uit waarom hij zonnepanelen op zijn dak heeft gelegd: 'Het moet wel uit kunnen, idealen zijn belangrijk, maar dat hoeft niet per se te kosten. Zonnepanelen zijn eigenlijk idealisme, maar het kan ook uit.' Hij is zich zeer bewust van zijn investeringen en rekt precies uit wat de terugverdientijd is.

Waar veel particulieren kleine investeringen doen in een paar zonnepanelen op het dak, realiseren anderen grote renovaties waarbij de isolatie wordt aangepakt, de cv-ketel vervangen door een warmtepomp en alle energie wordt opgewekt door zonnepanelen. Zo is voor mensen zoals Hylke een combinatie van isolatie, 'zuinig aan doen' en zonnepanelen op het dak genoeg, terwijl anderen kiezen voor een combinatie met een warmtepomp, zoals in het geval van Mirjam en Jelle:

Als Mirjam en Jelle ons meenemen op een tour door hun huis wijzen ze trots naar een stukje gras van zo'n vijf bij vijf meter met een kleine boom in het midden: 'Kijk, daar zit ie.' Daar onder de grond lopen de buizen voor hun nieuwe warmtepomp. Het dak van de grote schuur achterin de tuin is gedeeltelijk bedekt met zonnepanelen en in de schuur hangt de installatie die de zonne-energie omzet naar 230 volt. In de schuur staan ook grote pallets vol met brandhout, geïmporteerd vanuit het Baltische gebied, ten behoeve van de grote tegelkachel midden in het huis. Ook hebben ze veel geld in een goede isolatie gestoken, want 'het waaide dwars door de muren heen.' Nu zijn ze nul op de meter.

Dergelijke ingrijpende renovaties zijn voor veel mensen ingewikkeld, omdat er in technisch opzicht vaak verschillende keuzes mogelijk zijn die een behoorlijke investering vergen, terwijl vaak niet duidelijk is wat op de lange termijn de wenselijke oplossing is. Zo twijfelt Philip over wat hij moet doen nu zijn ketel inmiddels vijftien jaar oud is, maar wil hij ook niet dat er niets gebeurt: 'Ik begin steeds harder te twijfelen of een warmtepomp wel een goed idee is. Is waterstof niet een betere weg? Maar dan moet je weer wachten en dan gebeurt er weer niks en dan gaan ontwikkelingen ook weer langzamer.' Ook twijfelt hij soms aan de duurzaamheid van bepaalde oplossingen: 'Hoe duurzaam zijn zonnepanelen eigenlijk, met al hun grondstoffen, hoe worden die gewonnen? [...] Er is nog zo veel dat we niet weten, maar je moet wat gaan doen, anders ontwikkelt het zich niet.'

Niet alleen huiseigenaren steken geld in het verduurzamen van hun huis, ook huurders van sociale huurwoningen doen investeringen die resulteren in een kleinere ecologische voetafdruk. Voor hen zijn zonnepanelen of een warmtepomp doorgaans te duur, maar ze doen wel kleinere investeringen, zoals in ledlampen. Voor veel huurders is ook dit een forse uitgave, die vaak in stapjes gerealiseerd wordt, maar zeker de moeite waard is: 'Een ledlamp gaat zelfs terug naar 2 Watt. En dan heb je dezelfde lichtopbrengst.' Ook wordt er soms geïnvesteerd in grotere energiebesparende apparaten, zoals een A++ koelkast of vriezer. Mensen die een nieuwe A++ koelkast kopen, merken dat meteen in hun energierekening. Anderen accepteren dat ze nu eenmaal twee koelkasten en twee vriezers nodig hebben, bijvoorbeeld omdat ze een volkstuintje hebben: 'Ik heb een volkstuintje, dus ja, dat spul moet ergens in zeg maar.'

Vaak hebben huurders van sociale huurwoningen weinig financiële middelen om verduurzamende investeringen te doen: 'Op een gegeven moment dan wordt het een rekensommetje natuurlijk en dan denk je van nou, het is voor nu wel genoeg.' Voor sommigen is daarom ook de overgang op inductiekoken een (te) grote investering: 'Ja, het enige wat ik een nadeel vind als gas afgesloten wordt: bij de minima is het gewoon zo. Je moet een kookplaat kopen met allemaal nieuwe pannen. En vaak kunnen ze dat niet opbrengen.'

Zelf besparen

Naast zelf investeren in isolatie, zonnepanelen en warmtepompen, is zuinig omgaan met energievreters een belangrijke manier om minder gebruik te maken van fossiele brandstoffen, zeker voor mensen met minder geld. Hoewel dit meestal niet in de eerste plaats is ingegeven door een streven naar duurzaamheid, resulteert het wel in een kleine ecologische voetafdruk. Daarnaast bestaat er (uiteraard) ook een groep mensen die wél vanuit een duurzaamheidsideaal zuinig omgaat met energie. De uitkomst is hetzelfde – een kleine ecologische voetafdruk – maar het beginpunt is anders.

De energieprijzen in het algemeen en de hoogte van de energierekening zijn zorgen die vaak benoemd werden tijdens onze bijeenkomsten met huurders:

En de energieprijzen gaan volgend jaar alweer omhoog, hoorde ik dus.

Nou, ik schrok gisteren ook van de afrekening van Nuon, het nieuwe voorschotbedrag dat ik moet betalen voor volgend jaar per maand wat erbij kwam, dat was even slikken, hè, zó veel.

Ik kreeg van de week die afrekening dat ik per maand 70 euro moet bijbetalen en dan dacht ik, ja, hoe moet ik dat dan doen allemaal?

Om de energierekening te drukken, wordt met name bezuinigd op stookkosten. Zo vinden de meeste huurders die wij spraken 19 graden wel warm genoeg, en als het dan toch te koud is, biedt een fleecedekentje uitkomst.

Ook op warm water wordt bespaard. Sommige bewoners zetten bijvoorbeeld de boiler-functie uit op hun combiketel, zodat die niet tien liter warm water op temperatuur hoeft te houden. 'Dat betekent voor mij, als ik zeg, ik wil even een kopje koffie of wat afwassen, of ik wil een kopje thee zetten, dat ik een waterkoker pak met de hoeveelheid water die ik nodig heb.' Alleen als ze grotere hoeveelheden warm water nodig hebben, zoals bij het douchen, gaat de boiler functie weer aan. Sommigen zijn dan ook ontevreden over de manier waarop de installatie is aangelegd wanneer dat ertoe leidt dat ze lang moeten wachten op warm water: 'Voordat het water echt warm is, kan ik tandenpoetsen met zo'n twee-minuten-ding. Als er anderhalve minuut voorbij is, dan begint het water warm te worden en het is echt warm als ik klaar ben met tandenpoetsen.'

Daarnaast worden het opwarmen van eten (in de oven of juist in de koekenpan); wassen ('en nu wassen we met dertig graden, met bubbels en zonder bubbels ... vroeger stond de was [standaard] op negentig graden'); licht ('er staat gewoon één schemerlamp bij ons aan, en dat's een dimmer') genoemd als manieren waarop bespaard kan worden op de energierekening. Slimme meters en de bijbehorende 'slimme rekeningen' worden om deze reden door bewoners gewaardeerd: je kunt precies je gebruik zien en het effect van je besparingen.

Energiebesparing is voor de meeste huurders onderdeel van een vaak noodgedwongen zuinige levensstijl waarin hergebruik centraal staat. Zo worden veel spullen gerecycled om kosten te sparen. Zo vertelt een huurder bijvoorbeeld tijdens een interview hoe hij het afdakje en tuinschuurtje zelf heeft gebouwd van afvalhout; het kostte hem alleen de stroom die hij nodig had om te kunnen zagen; hoe hij het groene van de prei mee naar huis neemt als hij bij een vriendin gaat eten die dit weg wilde gooien; hoe hij enveloppen hergebruikt om boodschappenlijstje op te schrijven.

Fiets

Veel mensen investeren in duurzame energieoplossingen en besparen op elektriciteit in hun woning als onderdeel van een bredere levensstijl die als ‘duurzaam’ gekenmerkt kan worden. Ideeën over duurzaamheid en het streven naar een fossielvrije toekomst kunnen dan ook belangrijke drijfveren zijn om te streven naar energieneutraal wonen. Nico relateert bijvoorbeeld zijn duurzame levensstijl direct aan fossielvrij: ‘Ik heb ervoor gekozen om kinderen op de wereld te zetten, dan moet je ook je verantwoordelijkheid nemen. Dat betekent dat ik eet uit mijn eigen moestuin en zoveel mogelijk probeer weg te blijven van fossiele brandstoffen.’ Hij heeft genoeg aan zijn acht zonnepanelen op het dak en is zuinig met gas. Hylke, die we al bij Tegengas tegenkwamen, trekt keihard aan de lokale energietransitie in zijn functie van gemeenteraadslid voor GroenLinks; zonnepanelen op gemeentelijke gebouwen, laadpalen voor elektrische auto’s en energieneutrale nieuwbouw zijn slechts enkele voorbeelden in een lange lijst van projecten. Daarnaast is duurzaamheid leidend in zijn dagelijks leven: hij werkt op een biologisch boerenbedrijf en besteedt veel vrije tijd aan het bestuderen van de energiehuishouding van de Noordoostpolder.

Mensen zoals Henk Tiesinga en Hylke Hekkenberg, maar ook bijvoorbeeld Dirk, de biologische boer die zonnepanelen op zijn dak legde, zijn al heel lang bezig met duurzaamheid. Er zijn echter ook steeds meer mensen die door verschillende recente ontwikkelingen de laatste jaren veel bewuster zijn geworden van klimaatverandering en de noodzaak van hernieuwbare energie. Voor Mirjam was het actief zijn bij Tegengas een echte eye-opener. De techniek en de getallen interesseren haar niet zoveel, maar door haar betrokkenheid bij het verzet tegen schaliegas ging ze nadenken over het gebruik van energie in haar eigen levensstijl. Daardoor werd het belangrijk voor haar om juist na te denken over een duurzame levensstijl. ‘Ik neem nu altijd de fiets, behalve als het donker is, en de wasdroger gebruik ik niet meer.’

Hoe goedkoper, hoe duurzamer

Voor een grote groep huurders is betaalbaarheid echter een belangrijkere drijfveer dan duurzaamheid om te kiezen voor energiebesparende maatregelen. De hoogte van de uiteindelijke energierekening is voor velen dan ook bepalend voor wat ze van een renovatie richting een energie neutrale woning vinden. Dat bleek bijvoorbeeld tijdens één van onze bijeenkomsten met huurders bij Mercatus, toen we het hadden over de energierekening na de renovatie:

Over het algemeen hebben de bewoners goede verhalen gehoord over lagere energierekeningen. Belangrijk, want 'daar doe je het dan voor.' Zo weet één van de bewoners: 'De bewoners van de AA+ woningen betaalden bij wijze van spreken in hun oude woning 140 euro per maand en nu in die neutrale woningen betalen ze nog maar 40 euro.' En een bewoner vertelt over zijn eigen renovatie: 'Nou de energierekening [...] ik heb echt honderden euro's teruggekregen. Maar dat komt ook omdat ik gewoon de kamer op 18 graden laat staan.'

Huurders van (op)nieuw geïsoleerde woningen merken dit vaak meteen aan hun energierekening: 'Als je niet warmer gaat stoken, dan ga je er echt op vooruit.' Minder positieve verhalen rondom renovaties gaan vaak over (geruchten over) hogere rekeningen, terwijl het huis koud en tochtig blijft. Het principe achter de renovaties is dat na de renovatie de huurprijs omhooggaat, maar de energierekening omlaag. Op die manier blijven de totale woonlasten gelijk. Vaak is het echter niet duidelijk om wat voor bedrag het uiteindelijk zal gaan:

En, heb je nou een idee over hoeveel je gaat besparen?

Geen idee...daar is wel wat over beloofd, maar ja, na ja, ze zeggen dat per maand 25 euro minder aan stookkosten gemiddeld.

Ja, gemiddeld, gemiddeld...

De betaalbaarheid van duurzame energie komt een stuk dichterbij voor mensen met een technische interesse die zelf veel willen en kunnen doen – én dat zelf kunnen bekostigen. Zo kiezen mensen als Walter en Nico, beiden ook vanaf het begin actief bij Marknesse Duurzaam, er bijvoorbeeld voor om eigenhandig hun huis te verduurzamen juist ook omdat ze de technische vragen die hierbij spelen leuk vinden. Zij zoeken graag zelf uit hoe een energiezuinige woning bereikt kan worden door middel van een combinatie van betere isolatie en zonnepanelen. Ze werken met energiemeters en doen het kluswerk zelf. Dat is bevredigend en maakt het een stuk betaalbaarder.

Autonomie

Naast duurzaamheid en betaalbaarheid is autonomie voor veel particulieren een belangrijk onderdeel van het realiseren van een duurzaam (t)huis. Voor huizenbezitters en huurders van sociale huurwoningen heeft 'autonomie' in deze context uiteenlopende betekenissen.

Sommige huizenbezitters willen graag 'off the grid' gaan, helemaal niet meer afhankelijk zijn van anderen; niet van de staat, niet van de gemeente, niet van het elektriciteitsnet. Voor hen staat energieneutraal gelijk aan 'autonoom', 'vrij' en 'onafhankelijk'. Zo hebben Mirjam en Jelle geïnvesteerd in zonnepanelen en een warmtepomp omdat ze daarmee van het net af kunnen. Dat dit vervolgens niet kan, ook al is een huishouden helemaal zelfvoorzienend in het energieverbruik, is dan ook frustrerend. Dit bleek onder andere ook op een discussieavond over hernieuwbare energie georganiseerd door GroenLinks, waar een bewoner gefrustreerd zei dat niemand hem kon vertellen hoe ze van het net af konden komen en het toch warm konden houden, waarop iemand anders antwoordde: 'Je gaat niet op de overheid zitten wachten, toch? Ik wil er zo snel mogelijk van af.'

Waar huizenbezitters hun autonomie definiëren in relatie tot de gemeente en het elektriciteitsnet, zoeken huurders manieren om niet helemaal afhankelijk te zijn van de woningbouwcorporatie. Dat huurders minder beslissingen kunnen nemen over de verduurzaming van hun woning, wil niet zeggen dat zij 'lekker achteroverleunen' omdat alles vanzelf wel 'komt aanwaaien'. Huurders willen zeggenschap over voorgestelde renovaties en meebeslissen over de uitvoering ervan. Zij ervaren weinig inspraak en hebben vaak geen zicht op het wat, wanneer en waarom van de renovatie zelf. Arthur verwoordde dit tijdens één van de huurdersbijeenkomsten als volgt: 'Hoe het precies wordt weet ik niet, dat is allemaal een vraagteken.' Het gebrek aan zeggenschap kan tot onzekerheid en weerstand leiden. Soms resulteert dit in een afwachtende houding, maar binnen de mogelijkheden die er zijn, zoeken ook huurders vaak naar manieren om zelf richting te geven aan de verduurzaming van hun woning.

Dit kan bijvoorbeeld door zelf zaken aan te kaarten bij de verhuurder. Over de spouwmuurisolatie bijvoorbeeld: 'Dertig jaar geleden was het ook al gebeurd, en daarom wilden ze het niet doen, want het was al gebeurd. Ik zeg 'nou, die muur is hartstikke koud, volgens mij klopt het hier niet hoor,' en toen zijn ze met een camera gekomen en hebben ze in de spouwmuur gekeken en het was allemaal eh... ingestort ... en toen hebben ze die allemaal weer later aangepakt.' Soms kan ook een enkele opmerking al helpen. Zo vertelt één van de bewoners dat hij ging kijken bij de aanleg van de nieuwe verwarming in zijn seniorenwoning. Toen hij hoorde dat de aannemer bezig was te kijken of ze niet vloerverwarming zouden kunnen aanleggen in plaats van gewone

radiatoren, had hij gezegd: 'Joh, als je dat voor mekaar krijgt, prachtig.' De aannemer deed toen nog meer zijn best, en nu hebben ze allemaal vloerverwarming: 'Ideaal.'

Dat ook voor huurders een bepaalde mate van autonomie belangrijk is in het realiseren van een energie neutrale woning, blijkt bovendien uit de weerstand die veel huurders hebben tegen wat zij zien als beperkingen als gevolg van een renovatie. Dit is bijvoorbeeld het geval bij isolatie die gepaard gaat met nieuwe, soms gesloten, ventilatiesystemen. Bewoners vinden het over het algemeen vervelend dat ze niet naar eigen inzicht hun ramen open en dicht kunnen doen. Een ander nadeel van een gesloten systeem is dat de roosters juist wél open moeten staan om vochtige lucht af te voeren, maar voor een nieuwe vorm van tocht kunnen zorgen: 'En wat je zegt, altijd de roosters open, niet het roostertje waar mijn vrouw zit te typen die gaat meestal even dicht omdat het anders in d'r nek waait ...' Niet alleen moeten ramen dicht blijven en de roosters open, de ventilatie mag ook nooit uit. Vaak kan dat zelfs niet eens. In sommige gevallen is de ventilatie geautomatiseerd. In andere gevallen kunnen de bewoners het zelf reguleren, maar staat de ventilatie op de laagste stand nog altijd aan. Hetzelfde geldt voor ventilatie-roosters: 'Ook al sluit je ze, kijk dat klinkt heel leuk, je sluit de ventilatieroosters, maar dan zijn ze nog officieel nog niet helemaal dicht. Ze zijn zo gemaakt dat er altijd ventilatie blijft ... ze heten niet voor niets 'continu doorgelucht'."

Balanceren tussen comfortabel, duurzaam en betaalbaar

Het evenwicht tussen comfort, duurzaamheid en betaalbaarheid is voor veel mensen leidend voor energiezuinige maatregelen in huis. Bij bewoners van huurwoningen wordt het zoeken naar deze balans met name zichtbaar in het vinden van het perfecte midden tussen een comfortabele temperatuur en een betaalbare energierekening. Een warm huis is voor alle bewoners belangrijk en tegelijkertijd is het verwarmen van een huis een grote kostenpost. Hoewel we ook een bewoner spraken die nog zweert bij het gaskachelkje in de woonkamer zijn de meeste bewoners blij met centrale verwarming. Veelal stoken zij heel bewust, hoewel een enkeling vooral het comfort belangrijk vindt en ervoor kiest om niet de hele tijd op te letten omdat het belangrijk is om het warm genoeg te hebben. Volgens sommige huurders kun je echter aan elke temperatuur boven de 15 graden wennen:

't Is gewoon zo van 'het moet lekker voelen'.

Kwestie van wennen...

Jaja, misschien zijn we wel verwend, dat kan... dat kan.

16, 17 graden kun je gewoon aan wennen dat is gewoon comfortabel. Als je op vijftien graden komt, dan kan je lichaam het gewoon niet bijwerken, maar 16,17 graden ...wel.

Voor de meesten ligt de ideale temperatuur echter wat hoger, zo tussen de 18 en de 21 graden. Als het dan toch te koud is, biedt het fleecedekentje voor velen uitkomst: 'Ik zet de verwarming eigenlijk niet hoger dan 18 graden en 's avonds zet ik hem op 19,5... en mocht ik het echt koud hebben dan ga ik inderdaad onder een dekentje zitten, en heel af en toe als het echt zó koud is, dan zet ik hem iets warmer.'

Als een renovatie niet resulteert in een betaalbare warme woning, dan is voor de bewoners de renovatie niet goed gelukt. Zo zijn er verhalen over mensen die na de renovatie hun thermostaat een graad hoger moeten zetten of meer last van tocht hebben: 'En dan heb je zoiets van, vroeger had ik hem op twintig graden staan en dan was het lekker, en nu zet ik hem op eenentwintig graden en we hebben allemaal zoiets van, als je een paar tellen op de bank zit dan heb je het idee dat er een koude deken over je heen gelegd wordt.'

De verhalen over tocht zijn talloos; van flakkerende kaarsen tot een luxaflex die opwaait door het openstaande ventilatierooster wanneer de wind op de gevel staat. Een renovatie lost tocht niet altijd op, omdat ventilatie ook, of misschien wel juist, bij een goed geïsoleerd huis belangrijk is en een huis nooit helemaal 'dicht' mag zijn. Dit kan er echter bij een renovatie ook toe leiden dat het ideaal van een betaalbaar en warm huis nog niet zo makkelijk te realiseren is.

Moeilijke boodschap

Betaalbaar en warm, dat zijn voor huurders de belangrijkste kenmerken van een fijne woning. Om dat te bereiken zijn besparen, zuinig doen en het gebruiken van fleecedekentjes belangrijke strategieën. Dit geldt echter niet voor iedereen, zo blijkt ook tijdens een discussie op een NETwerk vergadering over hoe de transitie naar hernieuwbare energie plaats kan vinden:

Op een gegeven moment steekt de vertegenwoordiger van LTO haar hand op. Als ze even later het woord krijgt, zegt ze: 'Waar we hierover praten, gaat niet over het besparen van energie. Ik denk dat dat ook een taak voor het NETwerk moet zijn.' Deze opmerking kan niet rekenen op veel enthousiasme: 'Dat is een hele moeilijke boodschap,' 'mensen willen liever

in zonnepanelen investeren dan in isolatie,' mensen willen niet eenvoudiger leven, en dat begrijp ik ook, ik wil mijn leven zoals ik dat leef, maar dan klimaatneutraal.'

Hoewel op deze bijeenkomst wel wordt geconcludeerd dat er nog veel te doen valt op het gebied van energiebesparing in de landbouw en tuinbouw, zien de meeste aanwezigen niet veel in het idee van energiebesparing in het dagelijkse leven. Hetzelfde zagen we gebeuren op een GroenLinks avond over de lokale energietransitie:

Het zaaltje in Hotel 't Voorhuys is afgeladen vol. Na Hylke's presentatie over de verschillende manieren waarop de Noordoostpolder van het gas af zou kunnen gaan, volgt een discussie over bewustwording en kosten. Wanneer daarbij iemand achter in de zaal over energie besparen begint, wordt er door sommigen geknikt, maar het wordt verder in de discussie niet opgepikt.

Deze focus op de productie van duurzame energie, in tegenstelling tot op het besparen van energie werd bevestigd in onze interviews. Huiseigenaren focussen vaak op het opwekken van genoeg energie om een luxe, comfortabele levensstijl te kunnen behouden. Richard is hier een goed voorbeeld van:

Richard leidt ons rond in zijn energieneutrale huis. Rondlopend over de binnenplaats en door de tuin waar we een blik in de diverse bijgebouwen werpen, vragen we ons af hoe dit ooit klimaatneutraal kan zijn – dit moet allemaal gigantisch veel energie kosten. Kers op de taart is het kleine zwembad achter het huis, dat, zoals Richard trots vertelt, ook verwarmd wordt door één van zijn met zonne-energie gevoede warmtepompen.

Richard heeft zijn huis volledig verduurzaamd en wekt al zijn energie op met zonnepanelen, maar wel zodanig dat het huis riant en comfortabel is. Hij is niet de enige die aangeeft niet op comfort te willen bezuinigen. Mensen hebben het comfort van een warm huis leren kennen en willen niet meer terug naar de koude huizen waarmee ze soms hun jeugd associëren. Zoals Philip het zegt: 'M'n sauna zou ik wel altijd willen houden, ook als het niet duurzaam is, maar die is elektrisch, dus dat zou groen kunnen, gewoon heel veel groene stroom. En het comfort van een warm huis dat ik heb,

is gewoon heel erg lekker, dat wil ik ook niet kwijt [...] Nou dat ben ik van vroeger af niet gewend, daar waaide het van voor naar achteren gewoon door de woning heen. Allemaal van die metalen kozijnen, daar stond het ijs net zo dik aan de binnenkant van de ramen.'

Leuke investering of dreigende kostenpost?

Bij het realiseren van een duurzaam thuis spelen financiële overwegingen een belangrijke rol. De installatie van zonnepanelen of een warmtepomp en de verbetering van de isolatie is voor sommigen een verstandige lange termijn investering die uiteindelijk tot een lagere ecologische voetafdruk zal leiden, minder kosten én een groter gevoel van comfort. Dit is echter niet voor iedereen mogelijk. De mate waarin, en de manier waarop particulieren hun huis (kunnen) verduurzamen is nauw verbonden met hun sociaal-economische positie. Voor mensen die geen grote investeringen kunnen doen ligt de focus op ledlampen en zo zuinig stoken dat het nog nét comfortabel is. Bewoners van sociale huurwoningen maken zich echter niet alleen zorgen over de kosten van de energietransitie, maar ook over hoeveel zeggenschap ze uiteindelijk zullen hebben over de manier waarop hun (huur)huis zal worden gerenoveerd en of ze de balans warmte-comfort-energierekening zelf zullen kunnen regelen.

Hoofdstuk 7.

Energie van en voor de toekomst

Windparken, betaalbaarheid, ‘geen schaliegas in de polder!’, nul-op-de-meter, aardwarmte, boeren tegen kernenergie, comfort, zelf beslissen, lekker warm, autonomie, geavanceerde technologie, zonneweides, toegankelijkheid, off-the-grid. Op de voorgaande pagina’s zijn heel wat onderwerpen voorbijgekomen die belangrijk zijn voor een ‘energie van en voor de toekomst’, die geworteld is in toekomstdromen, maar ook in de lokale geschiedenis, gebruiken, behoeften en verlangens. In dit laatste, afsluitende, hoofdstuk blikken we terug op onze bevindingen en formuleren we op basis daarvan een aantal ideeën die, volgens ons, cruciaal zijn voor een energietransitie in de Noordoostpolder die niet van boven wordt opgelegd, maar van onderaf tot stand komt.

Duurzaamheid: het nieuwe toverwoord

Duurzaamheid is in de Noordoostpolder de overkoepelende norm voor energie van en voor de toekomst. De gemeente heeft daarin een invloedrijke rol gespeeld. Niet alleen

door positie te kiezen tegen kernenergie en schaliegas, maar ook door haar inspanningen voor het beeldbepalende windpark aan de dijk en de vergevorderde plannen voor zonneweides. De gemeente streeft ernaar een duurzame gemeente te zijn en geeft dit, onder andere, vorm door met het NETwerk samen te werken. In deze samenwerking krijgen belangrijke spelers als boeren, lokale ondernemers en de Dorpsbelangen de ruimte om de energietransitie te realiseren op een manier waarbij de lokale belangen het uitgangspunt zijn. Dat duurzaamheid nu 'het toverwoord' lijkt voor de energie van de toekomst, is het gevolg van verschillende lokale ontwikkelingen.

Ideëën over duurzame, alternatieve, hernieuwbare energie speelden al een belangrijke rol in de discussies over kernenergie en schaliegas. Hoewel er begin jaren tachtig al onderzoek werd gedaan naar hernieuwbare energie als mogelijk alternatief voor kerncentrales, werd energiebesparing toen nog als belangrijkste alternatief voor kernenergie gezien. In de schaliegasdiscussie was dit anders. Waar het ministerie schaliegas naar voren bracht als transitiebrandstof die de overstap naar hernieuwbare energie meer tijd zou geven, zagen tegenstanders van schaliegas het vooral als een onderbreking van de energietransitie. Duurzame energie werd zo niet alleen een steeds belangrijker argument tegen fossiele brandstoffen, maar ook een antwoord op de energiebehoefte van de toekomst.

Voor veel ondernemers is duurzaamheid door de jaren heen een steeds belangrijker onderdeel geworden van de overwegingen om wel of niet te investeren in hernieuwbare energie. Aanvankelijk lagen vaak vooral bedrijfsmatige overwegingen ten grondslag aan zulke beslissingen. Voor de wind- en zonneboeren met wie wij spraken, bijvoorbeeld, was duurzaamheid niet de belangrijkste reden voor investeringen, maar de diversificatie van hun bedrijf en de uitdaging om iets voor elkaar te krijgen. Omdat duurzaamheid inmiddels de norm is geworden, is hernieuwbare energie voor ondernemers steeds bruikbaar geworden als uithangbord van een goede bedrijfsvoering.

Ook voor particulieren is duurzaamheid steeds belangrijker geworden. Sommigen hebben weinig keus; zij krijgen te maken met renovaties omdat zij in een huurwoning wonen en de woningbouwcorporatie haar woningbestand aan het verduurzamen is. Anderen investeren in, en zoeken naar, duurzame oplossingen om hun woning helemaal energieneutraal te maken. Voor de één is het mogelijke financiële voordeel doorslaggevend, voor de ander de realisatie – soms een gevolg van het deel uitmaken van de sociale organisatie tegen kernenergie of schaliegas – dat hernieuwbare energie de beste optie voor de toekomst is.

Al met al is duurzame, hernieuwbare energie de norm geworden voor de toekomst. Niet alleen is het een pijler van het huidige gemeentelijke energiebeleid. Het is ook een belangrijke overweging voor zowel particulieren als bedrijven bij het nemen van ener-

giebeslissingen. Dit wil echter niet zeggen dat de lokale energietransitie een eenduidig, rechtlijnig proces is dat zomaar geïmplementeerd kan worden. Of de voorstellen voor de lokale energietransitie ook daadwerkelijk polderbreed worden gedragen en als inclusief worden ervaren, heeft met een aantal andere dingen te maken: technologie, betaalbaarheid en toegankelijkheid, comfort, en autonomie. In wat volgt gaan we kort in op deze kernelementen van een succesvolle lokale energietransitie.

Technologie

Voor ondernemers is het vooral van belang dat energie technologisch betrouwbaar en betaalbaar is. Het belangrijkste is dat energie-gerelateerde technologische oplossingen goed werken. Dat het duurzaam is, is voor hen vaak niet meer dan een leuke bonus. Ondernemers kiezen veelal voor duurzame oplossingen, die goed aansluiten bij het bestaande bedrijf. Ook voor particulieren is de technologie een belangrijke overweging als het gaat om hernieuwbare energie-oplossingen in en rondom het huis. Voor sommigen is 'duurzame-energie-technologie' een leuke uitdaging; zij scheppen er plezier in deze te doorgronden en gaan los op vergelijkingen tussen verschillende warmtepompen, zonnepanelen en isolatie-mogelijkheden en de bijbehorende berekeningen en apps die bijhouden hoeveel je opwekt en verbruikt. Voor anderen is technologie juist een drempel: te veel uitzoekwerk, te ingewikkeld, of nog niet efficiënt genoeg.

Betaalbaarheid en toegankelijkheid

Een tweede belangrijk element van de lokale energietransitie is 'betaalbaarheid en toegankelijkheid'. Dit geldt voor zowel particulieren die afwegingen maken over hun dagelijkse energie verbruik, en in sommige gevallen ook productie, als voor grootschalige producenten van hernieuwbare energie.

Particulieren die hun huis verduurzamen door beter te isoleren, zonnepanelen op het dak te leggen of een warmtepomp te plaatsen, willen wel dat dit uit kan; bij het maken van keuzes wordt vaak niet alleen gekeken naar de meerwaarde voor klimaat en wooncomfort. Het moet ook haalbaar, en liever nog financieel aantrekkelijk zijn om te investeren in verduurzaming. Voor een grote groep mensen blijft investeren bij het aanschaffen van ledlampen en tochtstrippen en, als het lukt, een duurzaam apparaat, omdat zij simpelweg geen grotere investeringen kunnen doen. Om diezelfde reden is voor hen het betaalbaar blijven van de energierekening na een renovatie die gericht is op het verduurzamen van hun woning één van de belangrijkste voorwaarden voor een inclusieve energietransitie.

Ook voor de grootschalige producenten van hernieuwbare energie begint toegankelijkheid een steeds grotere rol te spelen. Er komt steeds meer aandacht voor mensen die niet kunnen investeren in duurzame energie om vervolgens te kunnen profiteren van een lagere energierekening. Er zijn daarom steeds meer initiatieven om duurzame energie op een betaalbare manier toegankelijk te maken voor de hele Noordoostpolder. Dit gebeurt, onder andere, door middel van verschillende participatiemodellen, fondsen en abonnementen. Deze strategieën zijn er allemaal op gericht om participatie mogelijk te maken voor alle bewoners van de Noordoostpolder. Helaas zijn de bedragen die ingelegd moeten worden voor mensen die van het minimum moeten leven (of nog minder) al te hoog.

Comfort

Particulieren willen er niet op achteruitgaan door de energietransitie. Financieel niet, maar ook niet wat betreft wooncomfort. Zij willen over het algemeen niet ‘simpeler’ gaan leven. Een warm, comfortabel huis (kunnen behouden) is voor velen daarom een cruciaal onderdeel van de energietransitie. Comfort betekent niet voor iedereen hetzelfde. Voor mensen die geld hebben om in warmtepompen en zonnepanelen te investeren staat een slimme, efficiënte en rendabele energieproductie voorop, zodat het gewone leven (inclusief zwembad en/of mini-sauna) gewoon voortgezet kan worden, maar dan op basis van duurzame energie. Voor anderen, vaak bewoners van sociale huurwoningen en met een stuk minder te besteden, betekent comfortabel hetzelfde als net warm genoeg en tochtvrij. Het belang van een warm huis kan niet onderschat worden; meerdere malen kwam dit naar voren als de sleutel tot fijn wonen en zich thuis voelen in de woning. Een kouder (en tochtig) huis na een renovatie, is voor bewoners dan ook onacceptabel – dan liever niet duurzaam. Er is ook een laatste groep mensen, voor wie duurzaamheid wél belangrijker is dan comfort. Zij doen liever een warme trui aan dan de thermostaat boven de vijftien graden zetten en redden zich met twee zonnepanelen.

Van, voor, door de Noordoostpolder

Tenslotte: energie in de Noordoostpolder moet ‘van, voor en door’ de Noordoostpolder zijn. Het is over het algemeen voor iedereen belangrijk om een stem te hebben in de (besluitvorming over) energieproductie (en gebruik!), onafhankelijk van overheden, projectontwikkelaars en andere bemoeiallen van buiten de polder.

De weerstand tegen ‘projecten van buiten’, gecombineerd met het zeggenschap willen hebben over wat er in de polder gebeurt, kwam al duidelijk naar voren in de protes-

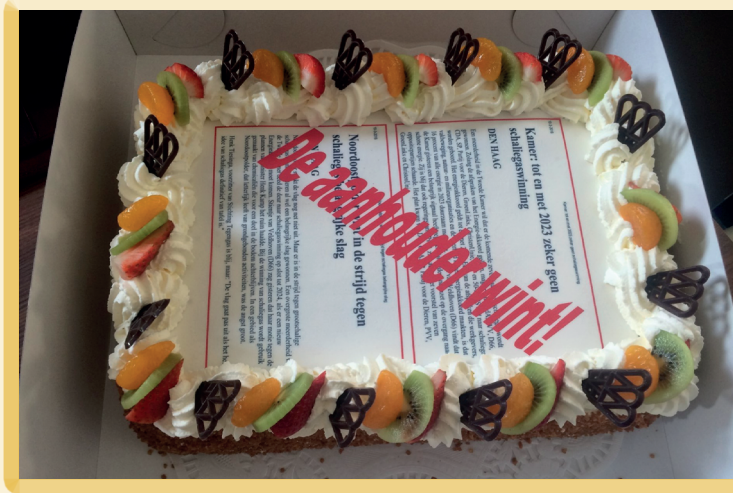
ten tegen kernenergie en schaliegas. In deze projectplannen werd aan lokale belangen slechts weinig gewicht toegekend. Daarnaast werd de bevolking niet in het besluitvormingsproces betrokken. De bewoners van de Noordoostpolder organiseerden zich als reactie hierop in polderbrede belangengroepen; zowel de Werkgroep Kernenergie als Tegengas streefden ernaar om alle segmenten van de polder te vertegenwoordigen. In beide gevallen werd veel aandacht besteed aan de gevolgen van de voorgestelde ontwikkelingen voor de bewoners van de Noordoostpolder, om op die manier een stevige, lokale basis te krijgen voor het verzet. De argumenten tegen zowel schaliegas als kernenergie waren veelal gebaseerd op wetenschappelijke kennis en direct gerelateerd aan mogelijke lokale gevolgen.

In het verlengde hiervan ging het in gesprekken over de productie van duurzame energie er ook vaak over dat het 'eigen' moest zijn: 'van, voor en door de Noordoostpolder'. Bij het NETwerk staat duidelijk voorop dat de productie van en ontwikkelingen rondom hernieuwbare energie niet in handen moet en mag komen van projectontwikkelaars van buiten de polder, want 'de mogelijkheden hier zijn fantastisch, en die willen we graag hier houden.' Ook hier spelen zeggenschap en autonomie een grote rol. Ondernemers en andere belangrijke actoren die betrokken zijn bij de productie van duurzame energie en de lokale energietransitie, willen graag zelf bepalen hoe die energietransitie eruit gaat zien, en wie daarvan de vruchten plukt.

Voor zowel huizenbezitters als bewoners van huurwoningen zijn autonomie en zeggenschap ook cruciale thema's in de energietransitie. Huizenbezitters hebben er vaak genoeg van om geld te betalen aan grote energiebedrijven. Zij willen onafhankelijk zijn en van het net af. Anderen, waaronder ook huurders, kiezen ervoor lokale energie af te nemen door lid te worden van de lokale energie-coöperatie en mee te doen met een postcoderoos. Ook deze laatsten, de bewoners van sociale huurwoningen, leunen niet achterover, wachtend op wat de energietransitie hen te brengen heeft. Zij zoeken continue naar mogelijkheden om op hun eigen manier invulling te geven aan energiebesparing.

Het verzet tegen kernenergie en schaliegas, alsook het realiseren van de lokale energie transitie, worden gekenmerkt door ondernemerszin, een streven naar autonomie en een polderbrede samenwerking. Vragen over comfort, financiën en technologie komen samen in het huidige streven naar een duurzame Noordoostpolder. Verschillende actoren – de gemeente, de windboeren, het NETwerk, Mercatus en hun huurders – bouwen hier samen aan op een manier die vóór alles 'eigen' moet zijn, onder het motto 'Van, voor en door de Noordoostpolder.'

Woord van dank

Dit boek zou er niet zijn zonder de bewoners, lokale politici, de gemeente, (wind) boeren, Tegengassers, leden van het Netwerk Energieneutraal, en de ondernemers die de tijd namen om met ons te praten en/of ons rond te leiden in hun huis of bedrijf. Veel dank, voor jullie tijd en voor de passie waarmee jullie ons hebben laten zien wat de Noordoostpolder voor jullie betekent! Tegengas verdient hier een speciale vermelding. Wij hebben jullie slechts hoeven volgen, en dit resulteerde in talloze uren vol boeiende gesprekken en bijeenkomsten, schriften vol aantekeningen, ontelbare kopjes koffie, gezelligheid en vriendschap.

Het onderzoek naar energie in de Noordoostpolder is daarnaast mede mogelijk gemaakt door onze werkgever, Wageningen Universiteit, en door de leerstoelgroep waaraan wij verbonden zijn binnen de universiteit, de *Sociology of Development and Change* groep. Gesprekken en discussies met onze collega's over onze ervaringen in de Noordoostpolder hebben op hun eigen manier een bijdrage geleverd aan ons onderzoek en aan het tot stand komen van dit boek.

Tenslotte: ons veldwerk in de Noordoostpolder was voor ons ook het begin van een langdurige, leuke, inspirerende, leerzame, en vruchtbare samenwerking – dus daar bedanken wij elkaar en de Noordoostpolder voor!

Verantwoording

Dit boek is tot stand gekomen op basis van antropologisch onderzoek tussen april 2014 en december 2019. In deze periode hebben we met ongeveer honderd mensen intensief gepraat over schaliegas en duurzame energie. Onder hen bevonden zich lokale politici, leden van Tegengas, voorstanders van schaliegas, boeren met zonnepanelen op hun dak, initiators van het Windpark, leden van het Netwerk Energieneutraal, tuinders, huurders van Mercatus, mensen die met allerlei verschillende duurzame energie-initiatieven bezig zijn, en ambtenaren.

Een groot aantal van hen (57) interviewden wij 'officieel', dat wil zeggen, op afspraak, met een lijst met thema's. Soms meerdere keren, vaak alleen, soms met familieleden erbij. Deze interviews vonden plaats in verschillende interviewrondes. In april, mei en juni 2014 stonden in onze interviews de schaliegasontwikkelingen centraal. In oktober en november 2014 volgde een nieuwe ronde interviews, weer met aandacht voor de schaliegasontwikkeling, maar nu met een focus op Tegengas. Na een periode van intensieve contacten met Tegengas, zowel op vergaderingen als in de informele sfeer, volgde een derde interviewronde in mei en juni 2016, waarbij de focus meer lag op duurzame energie. De vierde ronde interviews vond plaats in herfst 2017. Ook toen weer lag de focus op duurzame energie. Daarnaast hebben we ons toen gericht op mensen die in

het verleden actief waren geweest in de Werkgroep Kernenergie. De laatste interviewronde vond plaats in mei en juni 2019. Toen hebben we ons met name gefocust op de betekenis van duurzame energie in de woningen van huurders.

Dit is de lijst van 'officieel geïnterviewden', zoals wij ze hebben leren kennen (dus niet altijd met achternaam): Albert Klein Tijssink, Andries Poppe, Arianne Wondergem, Aucke van den Werff, Ben en Thea van Wesemael, Bob Crébas, Cees Masteling, Cees Tolsma, Conny en Jan, Danny Vermue, Digni van de Dries, Dries van Olst, Ed van Benthem, Eva Vriend, Frank Hop, Frans Gielleit en familie (vrouw en zoon), Geert Ritsema, Gert-Jan Henneveld, Hein Zelle, Henk Tiesinga, Huber Buijsman, Hylke en Daniëlle, Ineke Leijten, Jan Swere, Jan van Muijlwijk, Jan-Willem van der Kraats, Jarno Baas, Johanna Benjamins, John en Margriet Stigter, Jos Bus, Judo Bakker, Karien Hoff, Klaas Stoter, Koos Knook, Liesbeth Schoenmaker, Marian Uitdewilligen, Maurice Arnoldy, Nel Kwakman, Pat van Boeckel, Paul van der Bijl, René de Rond, Ria en Jacob Mijnheer, Ria Uitdewilligen, Rocco van de Kar, Tjeerd van Wijngaarden, Tjitte de Groot, Wiel, Wiemer Haagsma, Wilco Weultjes, Willem Keur, Wim Logtmeijer.

Om de privacy te waarborgen van de vele mensen die met ons gesproken hebben, zijn alle namen van personen die wij in dit boek aan het woord laten komen gefingeerd, met uitzondering van enkelen die ook nadrukkelijk als publieke persoon naar buiten zijn getreden, zoals: Henk Tiesinga, Hylke Hekkenberg, Cees Tolsma, Tjitte de Groot en Bob Crébas, en politieke ambtsdragers zoals gemeenteraadsleden, wethouders en burgemeesters die in die hoedanigheid zijn geïnterviewd.

Daarnaast spraken we groot aantal huurders tijdens een drietal workshops die we organiseerden in samenwerking met Mercatus. Een andere belangrijke bron van informatie waren de Tegengas vergaderingen, die we bijna allemaal hebben bijgewoond. Ook het vergezellen van Tegengas naar een manifestatie, naar een persconferentie in Den Haag en naar CE Delft voor een gesprek over hun onderzoek en het bezoek van de Amerikaanse Fracktrackers waren voor ons onderzoek van groot belang. Daarnaast waren de vele informele gesprekken en observaties na vergaderingen, tijdens rondleidingen door nul-op-de-meter huizen, of met een kopje soep of een boterham aan de keukentafel van onmisbare waarde voor het tot stand komen van dit boek, evenals ons schijnbaar doel-loos rondwalen door de polder en onze bezoekjes aan het windpark en aan musea, bibliotheek en cafés.

We hebben ook verschillende soorten archiefmateriaal gebruikt, waaronder: notulen, nota's, informatieboekjes, presentielijsten, brieven en andere geschriften van de Werkgroep Kernenergie, krantenartikelen, gemeenteraadsstukken, brieven van of aan de gemeente, en Kamerstukken.

Lijst van geraadpleegde bronnen

Websites

<https://www.windparknoordoostpolder.nl/>
<https://www.urkbriest.nl/>
<https://hethistorischportaal.nl/de-kronieken-van-het-nieuwe-land/>
<https://www.laka.org/>
<https://www.tegengasnop.nl/>
<https://www.werkgroepschaliegasneenoordoostpolder.nl/>
<https://www.schaliegasvrijnoordoostpolder.nl/>
<https://www.netwerkenergieneutraal.nl/>
<https://www.energiepioniers-nop.nl/>
<https://www.hoogweg.nl/>
<https://eeltsjehettinga.nl/>

Social media

Facebook: Schaliegasvrij Noordoostpolder, Schaliegas Nee Noordoostpolder en Tegengas
Twitter: Tegengas

Geraadpleegde archieven en nieuwssites

Persoonlijk archief Cees Knook
Gemeentearchief Emmeloord
Archief PPR Noordoostpolder
Krantenarchief van de Stentor in de bibliotheek in Emmeloord (1977-1981)
<https://www.delpher.nl/>
<https://nopnieuws.wordpress.com/2007/01/04/met-streekproducten-weet-je-wat-je-eet/>
<https://www.omroepflevoland.nl/>
<https://www.destentor.nl/>
<https://denoordoostpolder.nl/>
<https://www.trouw.nl/nieuws/urk-briest-opnieuw~bc45cc0e/>

Boeken

Bertho Lammers (2016) *Valwind. Het vijfde gewas. Hoe macht en geld het wint van ethiek.* Uitgeverij de Smaak van Korenwijn, Emmeloord.
Eva Vriend (2013) *Het nieuwe land: het verhaal van een polder die perfect moest zijn.* Uitgeverij Balans, Amsterdam.
Bob Crébas (2006) *Iedere dag vrij. Autobiografie. Over Het Goed, Marktplaats.nl, brandnetels, ...* Brennells media.
Anneke Koers (2004) *Kronieken van het nieuwe land.* Amsterdam (<http://hethistorischportaal.nl/wp-content/uploads/Kronieken-van-het-Nieuwe-Land.pdf>)
Marco Visscher (2018) *De energietransitie. Naar een fossielvrije toekomst, maar hoe?* Nieuw Amsterdam, Amsterdam.

Documenten en rapporten

CE Delft – Economische effecten schaliegaswinning in de Noordoostpolder, Delft, juli 2016
Gemeente Noordoostpolder – Bestemmingsplan windmolenpark, december 1986.
Gemeente Noordoostpolder – Zon in de Polder, gebiedsgericht beleidskader voor zonneweides, definitief concept, 26 februari 2019.
Ministerie van Economische Zaken – Aanvullend structuurschema Elektriciteitsvoorziening, Den Haag, 8 februari 1977.
Minister van Economische Zaken – Reactienota, Zienswijzen en adviezen, Conceptnotitie reikwijdte en detailniveau planMER Schaliegas, bijlage 2 bij zijn brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Den Haag, 7 oktober 2014.
Minister van Economische Zaken – Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Den Haag, 14 juli 2015.

- Ministerie van Economische Zaken – Energierapport. Transitie naar duurzaam. Den Haag, januari 2016.
- Mirjam Tielen – Windpark Noordoostpolder, in: *Windnieuws*, 2015, nr. 6.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal – Derde Structuurschema Elektriciteitsvoorziening (SEV III), Deel 3: Kabinetsstandpunt, Den Haag, 20 februari 2009.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal – Vestigingsplaatsen voor kerncentrales, Den Haag, 27 januari 1986.

Wetenschappelijke publicaties

Op basis van ons onderzoek zijn verschillende wetenschappelijke publicaties verschenen. Deze kunnen op verzoek toegezonden worden:

- Hydraulic fracturing, energy transition and political engagement in the Netherlands: The energetics of citizenship, Elisabet Dueholm Rasch & Michiel Köhne, in: *Energy Research & Social Science*, 2016.
- Two Engaged Academics in the Dutch Shale Gas Fields, Elisabet Dueholm Rasch & Michiel Köhne, in: *Practicing Anthropology*, 2016.
- Practices and imaginations of energy justice in transition. A case study of the Noordoostpolder, the Netherlands, Elisabet Dueholm Rasch & Michiel Köhne, in: *Energy Policy*, 2017.
- Is ‘activist’ a dirty word? Place identity, activism and unconventional gas development across three continents, Hanabeth Luke, Elisabet Dueholm Rasch, Darrick Evensen and Michiel Köhne, in: *The Extractive Industries and Society*, 2018.
- Belonging to and in the Shale Gas Fields. A Case-Study of the Noordoostpolder, the Netherlands, Michiel Köhne & Elisabet Dueholm Rasch, in: *Sociologia Ruralis*, 2018.
- Energy practices and the construction of energy democracy in the Noordoostpolder (the Netherlands), Elisabet Dueholm Rasch & Michiel Köhne, in: *Energy, Resource Extraction and Society*, 2018.
- Hydraulic fracturing in rural communities: Local realities and resistance, Michiel Köhne & Elisabet Dueholm Rasch, in: *The Routledge Companion to Rural Planning*, 2019.
- After the facts: Producing, using and contesting knowledge in two spatial-environmental conflicts in the Netherlands, Dik Roth, Michiel Köhne, Elisabet Rasch & Madeline Winnubst, in: *Environment and Planning C: Politics and Space*, 2020.

Over de auteurs

Michiel Köhne is antropoloog. Hij studeerde rechten aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, promoveerde aan Tilburg University en werkt sinds 2000 bij de leerstoelgroep Sociology of Development and Change aan Wageningen Universiteit als antropoloog. Naast het onderzoek in de Noordoostpolder houdt hij zich bezig met onderzoek naar activisme tegen mijnbouw in Australië en tegen oliepalmpantages in Indonesië. Hij doceert verschillende vakken over rechtsantropologie in de Bachelor en Master van Internationale Ontwikkelingsstudies en samen met Elisabet een vak over activisme. Contact: michiel.kohne@wur.nl

Elisabet Dueholm Rasch is cultureel antropologe. Ze studeerde en promoveerde aan de Universiteit van Utrecht en werkt sinds 2011 bij de leerstoelgroep Sociology of Development and Change aan Wageningen Universiteit. Naast het onderzoek in de Noordoostpolder houdt ze zich bezig met onderzoek naar activisme tegen mijnbouw in Guatemala en met het doceren van een vak over conflicten over het gebruik van natuurlijke hulpbronnen in de Master Internationale Ontwikkelingsstudies. Ook doceert ze twee vakken over de methodologie van veldwerk in de Bachelor Internationale Ontwikkelingsstudies en samen met Michiel een vak over activisme. Contact: elisabet.rasch@wur.nl